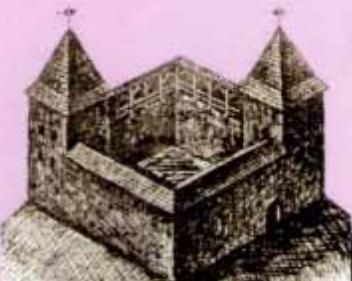

Лідскі Летапісець

Народ, які не ведае
свайго мінулага,
не мае будучыні

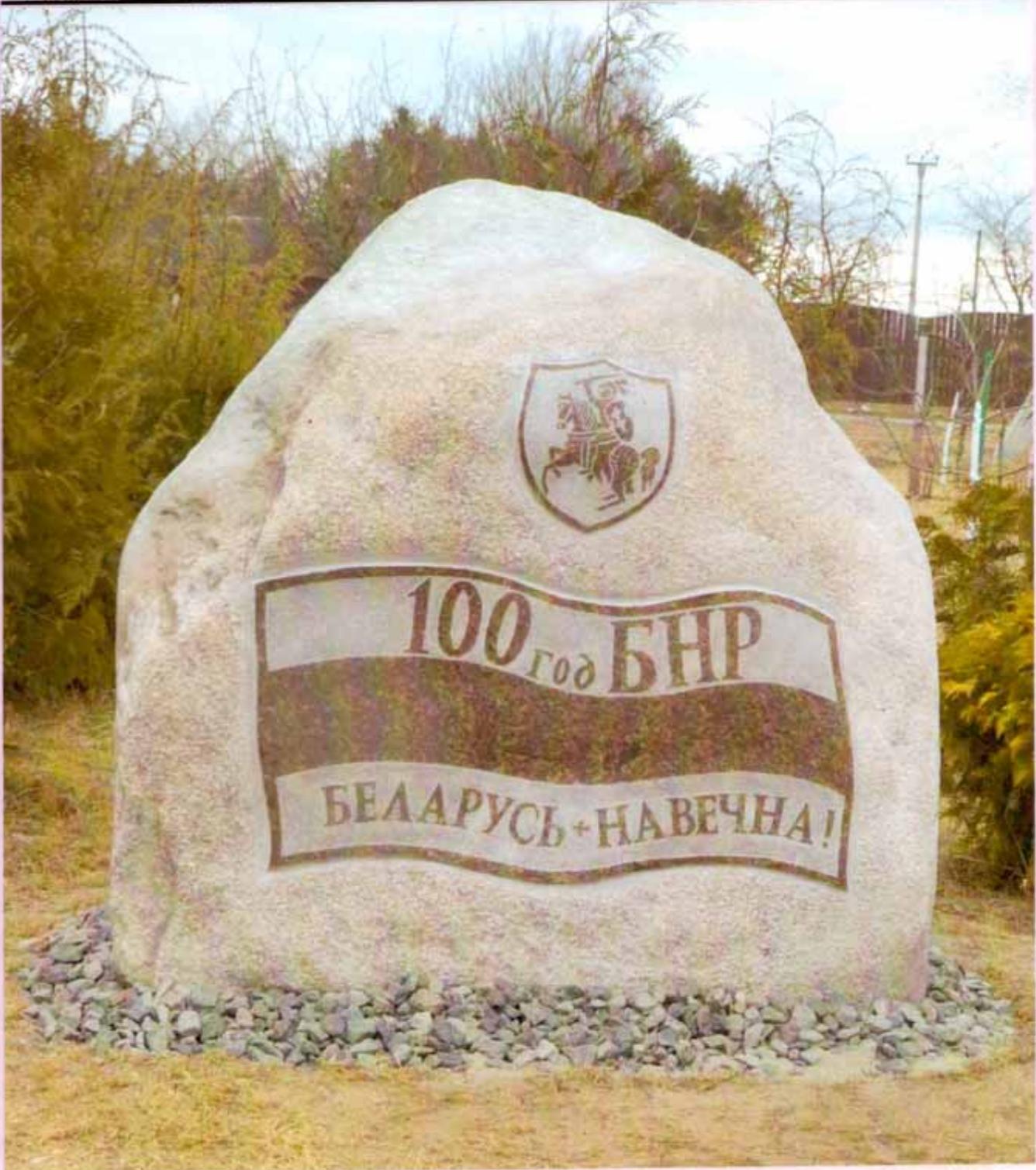

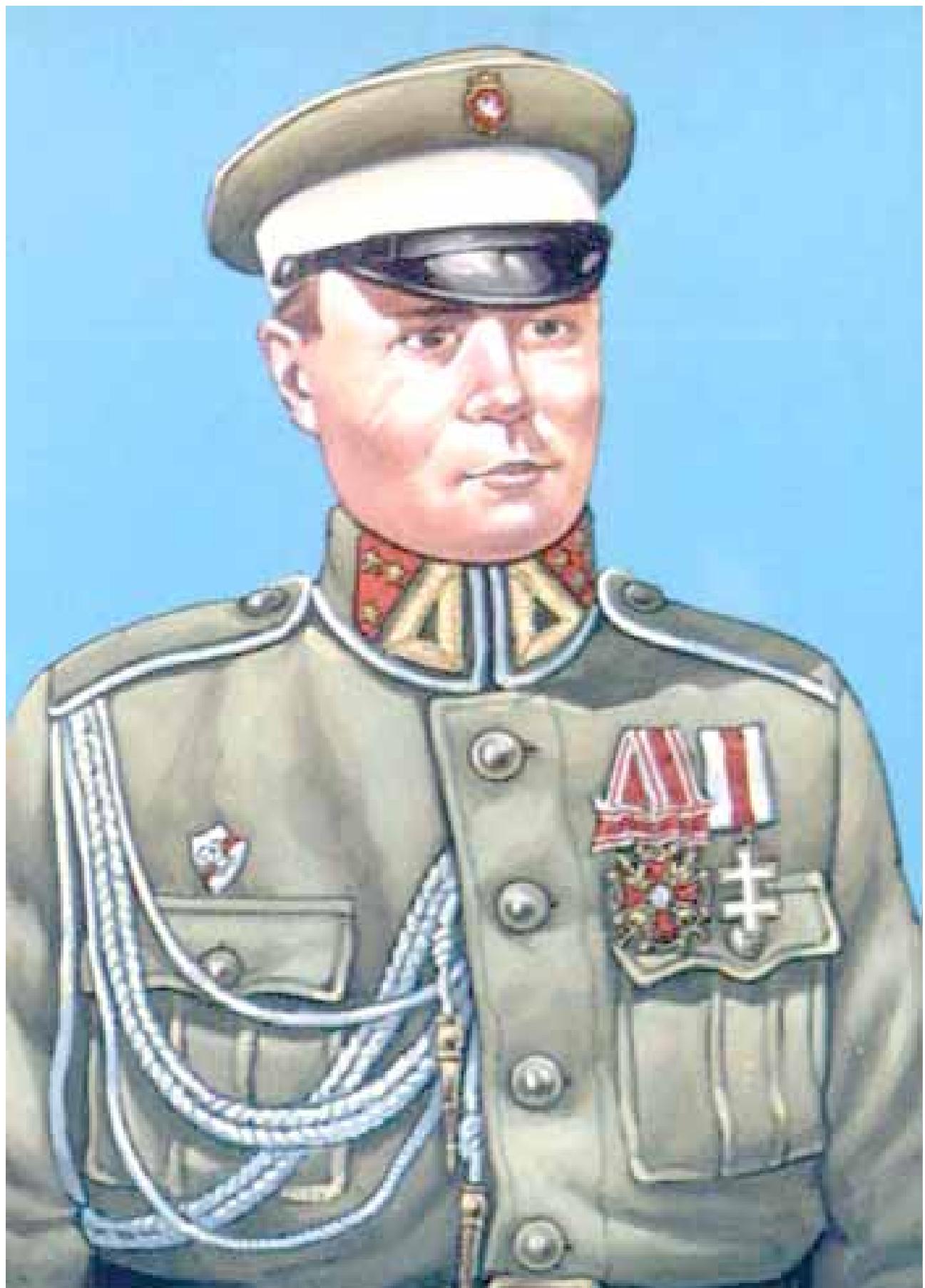
Краязнаўчы, гістарычна-літаратурны часопіс
Выходзіць з 1997 года

№ 1 (81)

СТУДЗЕНЬ - САКАВІК

2018 г.

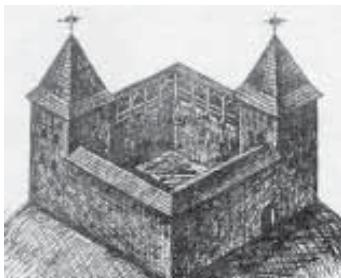

*Кастусь Езавітаў, відны дзеяч БНР, у 1919 годзе камісар Плянты -
Шчучынскага павета (захоўнай часткі Лідскага павета, вольнай ад
бальшавікоў)*

Лідскі

Летапісець

Народ, які не ведае
свайго мінулага,
не мае будучыні

Краязнаўчы, гістарычна-літаратурны часопіс

Выходзіць з 1997 года

№ 1 (81)

СТУДЗЕНЬ - САКАВІК

2018 г.

У НУМАРЫ:

Стар. 2. "Лідская хроніка" Л. Лаўрэша

Стар 3. 100-годдзе БНР на Лідчыне

Стар 6. 155 гадоў паўстанню 1863 г.

Стар. 7. Кроніка Ліды.

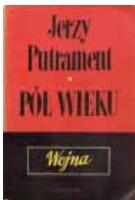
Стар. 9. Мазітава С. А.

Стар 13. К. Езавітаў і К. Кандратовіч

Стар. 16. Заполле.

Стар. 37. Кароль Андоры.

Стар. 51. З перажытага.

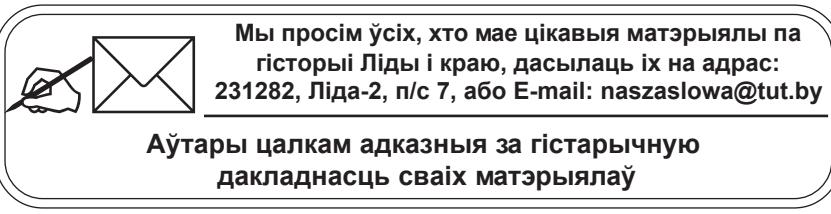

Стар. 59. Паўвею. Вайна.

На першай старонцы выкладкі камень “100 год БНР”,

устаноўлены на Лідчыне да 25 сакавіка 2018 г.

Здымак С. Судніка.

Мы просім ўсіх, хто мае цікавыя матэрыялы па
гісторыі Ліды і краю, дасылаць іх на адрес:
231282, Ліда-2, п/с 7, або E-mail: naszaslowa@tut.by

Аўтары цалкам адказныя за гістарычную
дакладнасць сваіх матэрыяляў

Пасведчанне аб реєстрацыі
№ 907
ад 18.12.2009 г. выдадзена
Міністэрствам інфармацыі
Рэспублікі Беларусь

Заснавальнік
Валерый Васильевич
Сліўкін,
старшы навуковы супрацоўнік
Лідскага гістарычна-мастацкага
музея, кандыдат геаграфічных
навук.

Рэдактар
Станіслаў Вацлававіч
Суднік

АДРАС РЭДАКЦЫИ:
231293, Лідскі р-н, в. Даліна
АДРАС САЙТА:
<http://naszaslowa.by>

Наклад 250 асобнікаў
8 друк. аркушай
Газета надрукавана ў Лідской
друкарні. 231300, г. Ліда,
вул. Ленінская, 23.
Замова № 2490.
Часопіс падпісаны да друку
30.03.2018 г.
Часопіс надрукаваны
30.08.2018 г.

Падпісны індэкс 00257
Кошт падпіскі:
індывід. 3 мес. - 2,47 руб.
індывід. 6 мес. - 4,94 руб.
Кошт у розніцу: вольны.

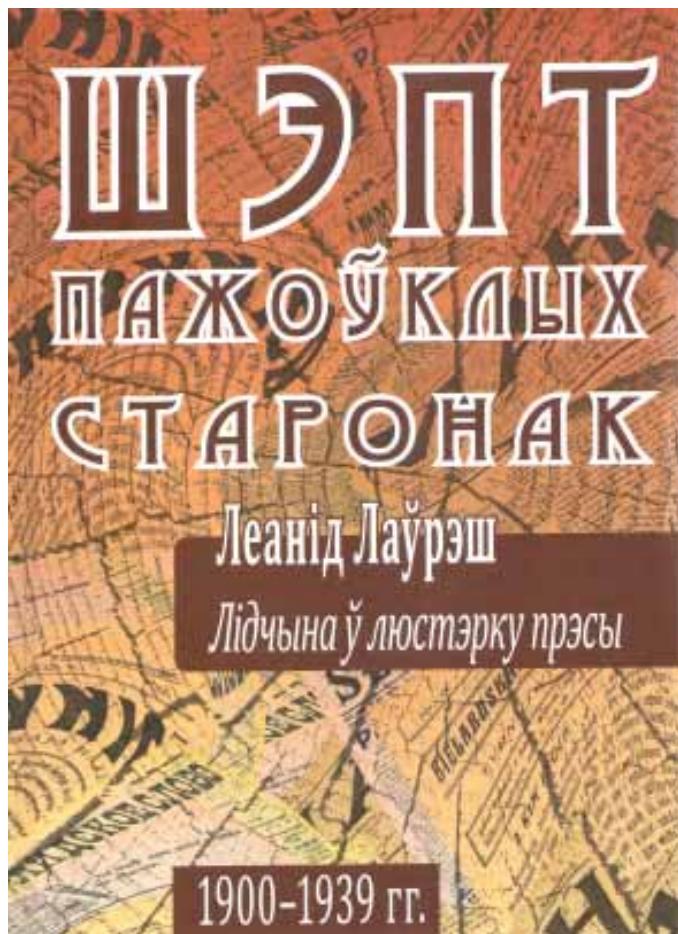
ISSN 2218-1792

9 772218 179007 17001 >

"Лідская хроніка" Леаніда Лаўрэша

У канцы 2017 года выйшла фундаментальная книга Леаніда Лаўрэша "Шэпт пажоўкльых старонак", створаная на аснове публікацый пра Лідчыну ў прэсе 1900-1939 гг.. Прэзентацыя прайшла ў Лідскім гісторычна-мастацкім музеі 28 лютага 2018 г.

Шэпт пажоўкльых старонак. Лідчына ў люстэрку прэсы. 1900-1939 гг. / Л.Л. Лаўрэш. - Гродна: ТАА "ЮрСапрынт", 2017. - 432 с.

Кніга Леаніда Лаўрэша ў пэўным сэнсе ўнікальная. Гэта свайго роду хроніка мінулага Ліды, складзеная карэспандэнтамі шматлікіх газет і часопісаў, у якой адлюстравалася жыццё горада і наваколля ў першое саракагодззе XX ст.

Перыядычны друк - даволі спецыфічная гісторычна-крыніца, з якой не вельмі любяць працаваць гісторыкі. Як правіла, яны імкнутца да аўтэнтычнага асвятлення мінулага, але часта не ўсведамляюць таго, што кожны гісторычны дакумент непазбежна ўтрымлівае "пячатку" ягонага стваральніка. Апошні звычайна не імкнүўся да аўтэнтычнасці, а спрабаваў давесці ўласную правату ці правату той супольнасці, да якой належала. На самой справе аўтэнтычнасць для гісторыка - недасягальная мэта. Фактычна, ён займаецца рэканструкцыяй мінулага на падставе тых слядоў, якія яно пакінула ў пісьмовых дакументах, у памяці, у рэштках матэрыяльнай культуры ды інш. Аднак гісторычны дакумент, знайдзены ў архіве, як правіла,

лічыцца "аб'ектычным" ўжо толькі дзякуючы месцу ягонага знаходжання. Іншая справа - перыядычны друк. Тут адсутнасць аўтэнтычнасці навідавоку. Рэдакцыя кожнага выдання імкнулася данесці да чытачу ўласнае бачанне сітуацыі, асабліва калі гэта датычыла сацыяльна-палітычных ці нацыянальных і канфесійных падзеяў. Але менавіта гэтая відавочная суб'ектычнасць і стварае ту ю шматколерную карціну мінулага, якая ў найбольшай ступені перадае дух і атмасферу мінулай эпохі і максімальна набліжае нас да яе разумення.

Горад Ліда - слайны сваёй гісторыяй, якая мае таленавітых даследчыкаў. І Леанід Лаўрэш - адзін з іх. Ягонымі намаганнямі ўжо адноўлены многія важныя старонкі мінулага Ліды і Лідскага краю. Постаць даследчыка прысутная і ў гэтай кнізе. Праўда, яна знаходзіцца на другім плане, і чытач мае магчымасць самастойна ацэньваць тыя падзеі і здарэнні гісторыі Лідчыны, якія адлюстраваліся на старонках шматлікіх газет і часопісаў. Але іх адборам і ўкладаннем займаўся якраз даследчык, і іх прысутнасць у кнізе, безумоўна, з'яўляецца пэўным адлюстраваннем аўтарскіх прыярытэтаў як у разуменні ролі гісторыка, так і ў выбары найбольш актуальных гісторычных сюжэтаў. Дык вось сярод гэтых прыярытэтаў відавочнае імкненне да самастойнасці ў даследаваннях. Яно спалучаецца з жаданнем распавесці пра тое, што можа вызваліць чытача з палону ідэалагічных шаблонаў, сформаваных яшчэ ў савецкія часы, пераадолець бясправяцтва, якое на нашай зямлі навязвалася амаль усімі ўладамі ХХ стагоддзя. Даследчык з дапамогай перыядычнага друку раскрывае перад чытачом новыя далягліды мінулага і дапамагае яму ўбачыць прыгажосць і веліч айчыннай беларускай гісторыі, адчучыць яе боль, часта схаваны пад накінутымі ідэалогіямі, якія ігнаруюць агульначалавечыя каштоўнасці і самую вялікую з іх - каштоўнасць чалавечага жыцця.

Прапанаваная хроніка Ліды дазваляе зазірнуць у малавядомыя старонкі гісторыі горада і наваколля ў апошнія гады існавання Расійскай Імперыі, у часы ваеных выпрабаванняў, якія працягваліся для Лідчыны доўгія сем гадоў - з 1914 па 1921. Шмат месцаў ў кнізе займае хроніка горада міжваеннага перыяду, калі Ліда знаходзілася ў складзе Польскай Рэспублікі. Гэтыя старонкі прыцягваюць асаблівую ўвагу ў сувязі з тым, што ў ранейшыя часы перыяд гісторыі звычайна адпраўлялі ў забыццё. Кніга заканчваецца падзеямі, у якіх адчувальны подых Другой сусветнай вайны... Маю надзею, што аўтар працягне сваё даследаванне, і мы атрымаем працяг "Лідской хронікі".

Доктар гісторычных навук
Алесь Смалянчук.

100-годдзе БНР на Лідчыне

На Лідчыне ўсталявалі памятны камень "100 год БНР"

Лідчына адгукнулася на ўсебеларускі заклік ўсталяваць памятныя камяні - "100 год БНР". Активісты і фундатары адшукалі вялікі валун патрэбнай формы ў вёсцы Дакудава, каля Нёмана. Затым перавезлі яго на прыватны падворак ў Ёдкі, што каля Ліды. А майстар з Бярозаўкі вырабіў на камені адпаведны надпіс - "100 год БНР" і "БЕЛАРУСЬ НАВЕЧНА". Такім чынам Лідчына прачала адзначаць памятную дату ўтварэння Беларускай Народнай Рэспублікі.

Ідэя ўсталявання памятных камянёў з нагоды 100-годдзя БНР належыць палітыку Зянон Пазняку. Мяркуеца, што цягам гэтага года падобныя манументы паўстануць па ўсёй Беларусі, а таксама па свеце, дзе живуць беларусы. Такім чынам, Лідчына - першая мясціна, дзе здзейснілі такую задуму. Вядома, што патрыёты з Наваградчыны таксама выступілі з падобнай ініцыятывай. Але там паспелі толькі падабраць камень, улады анулявалі папярэдні дазвол на ўстаноўку.

Памяці герояў нацыянальнага адраджэння

24 сакавіка, напярэдадні Дня Волі актыўісты ТБМ і іншых грамадскіх арганізацый з Лідчыны, а таксама сябар ТБМ Віталь Куплевіч з Радуні наведалі памятныя мясціны, звязаныя з нацыянальным беларускім адраджэннем.

У Лідзе на праваслаўных могілках быў запалены зніч на магіле дзеячоў Беларускай незалежніцкай партыі Юльяна Саковіча, Валерыя Маракова і інш.

У Воранаве ўсклалі кветкі і запалілі зніч на магіле міністра абароны БНР, генерала ад інфантэрыі Кіпрыяна Кандратовіча.

У вёсцы Пагародна наведалі музей у мясцовай школе, дзе ёсьць экспазіцыя, прысвяченая генералу Кандратовічу. Генерал Кандратовіч валодаў маёнткам Гародна, тут у мясцовыем парку пахавана урна з прахам дачкі генерала.

Наступным пунктам стала магіла Алаізы Пашкевіч (Цёткі) ў Старым Двары Шчучынскага раёна. Большасць актыўістаў была тут упершыню. А разам з тым Цётка, хоць і не дажыла непасрэдна да БНР, але для таго, каб БНР адбылася, зрабіла не менш, а мо і больш за многіх з тых, хто прымай 3-ю Устаўную

грамату. Тут таксама былі ўскладзены кветкі і запалены зніч. Адгэтуль пераехалі да магілаў паўстанцаў каля Малога Ольжава ў Лідскім раёне, каб запаліць

знічы, а таксама ацаніць аб'ём работ па добраўпрадкаўні мемарыяла, бо работы, якія вяліся восенню, не закончаны.

100 год БНР у Лідскім гісторычна-мастацкім музеі

Святкаванне 100-годдзя Беларускай Народнай Рэспублікі ў Лідзе арганізоўваў Лідскі гісторычна-мастацкі музей. Ліда - адзіны горад у краіне, дзе святкаванне юбілею БНР ладзіла выключна дзяржаўная структура, грамадскасць актыўна дапамагала.

Вечарыну вялі паэт Алесь Хітрун і дырэктар музея Ганна Драб. Падчас святкавання ў гэты дзень

гучалі патрыятычныя песні ў выкананні Сяргея Чарняка і Зміцера Захарэвіча. Артыст Алег Лазоўскі выдатна выканаў вершы лідскіх паэтаў Уладзіміра Васько, Станіслава Судніка, а таксама класікаў Анатоля Бутэвіча і Ніла Гілевіча.

Кароткую лекцыю пра гісторыю БНР прачытаў навуковы супрацоўнік музея Ілья Пузаткін, а пра ўклад

лідзян у справу БНР распавёў прызнаны гісторык Леанід Лаўрэш, які некалькі месяцаў таму назад быў прыняты ў Саюз беларускіх пісьменнікаў. Таму важным пунктам імпрэзы стала ўручэнне Леаніду Лаўрэшу пасведчання сябра Саюза пісьменнікаў, для чаго з Гародні спецыяльна прыехала старшыня абласнога аддзялення Валянцін Дубатоўка.

Трэба сказаць, што з Гародні прыехала цэляя дэлегацыя. Прафесар Аляксей Пяткевіч распавёў прысутным каротку гісторыю БНР, а паэты Рычард Бялячыц і Ала Нікіфорчык дадалі свае вершу ў лідскую паэтычную нізку. Валянцін Дубатоўка презентаваў альманах "Новы замак" за 2017 год і шчыра павіншаваў усіх прысутных са слáўным юбілеем.

Ад Ліды акрамя Алега Лазоўскага вершы чыталі Ганна Рэлікоўская, Міхась Мельнік, Алеся Мацулавіч, Станіслаў Суднік.

Атрымалася свята, якога ў Лідзе даўно не было, што праўда і такой даты не было. Людзі пакідалі залу са словамі падзякі ў адрес калектыву музея і гарадскіх уладаў у цэльым. Той рэдкі выпадак, калі ўладу не лаялі, а шчыра дзякавалі. Дзякавалі не толькі за імпрэзу, а за

дзяржаўны падход да пытання кансалідацыі грамадства на грунце беларускага патрыятызму.

У Лідзе ўжо многія гады ідзе цеснае супрацоўніцтва паміж грамадскімі арганізацыямі і органамі ўлады, так будзе і далей.

Паводле СМІ.

155 гадоў таму назад - 1 лютага 1863 г. - Літоўскі правінцыйны камітэт заклікаў усіх ліцвінаў узяцца за зброю, Беларусь паўстала

1 лютага 1863 г. Літоўскі правінцыйны камітэт заклікаў усіх "ліцвінаў" узяцца за зброю і падтрымаць паўстанне ў Польшчы. Абвяшчаўся Часовы правінцыйны ўрад Літвы і Беларусі.

13 лютага 1863 г. у Шаўры да Людвіка Нарбута прыбыў ганец Віленскага камітэта з загадамі, адным з загадаў Людвік прызначаўся вайсковым начальнікам Лідскага павета. Атрымаў ён і загад пра пачатак паўстання.

Нядоўга доўжылася падрыхтоўка да ад'езду, усё ўжо было гатова. Перад ад'ездам сабралася ўся вялікая сям'я Нарбутаў. Людвік быў апрануты ў старую камізэльку, падбітую аўчынай, і ўзброены рэвалверам, на баку вісела старая каўказская шабля. Сястра Тэадора ўручыла яму харугву, вышытую ўласнымі рукамі, а ён перадаў ёй маніфест Камітэта для ксяндза з Начы, каб заўтра прачытаць вернікам. Людвік захоўваў поўны спакой і пасля дабраславення бацькамі і развітання з маладой жонкай і сваякамі, у суправаджэнні брата Баляслава і шасці бліzkіх паплечнікаў - сяброву маладосці і сялян роднага маёнтка - з'ехаў з хаты. Праз некалькі кіламетраў ад хаты, у Салапацішкім лесе, каля Эйшышскага гасцінца, аддзел спыніўся - тут было

месца збору паўстанцаў.

У першы лагер нарбутаўцаў, закладзены за тры вярсты ад Начы, у ноч з 13 на 14 лютага з групай у сем чалавек прыйшоў Леў Краінскі з Грышанішак.

Назаўтра, 14 лютага, сястра Тэадора прыехала да нацкага пробашча ксендза Готаўта і перадала яму

маніфест. Готаўт у той жа дзень зачытаў маніфест паўстанцаў.

Паўстанне на землях былога Вялікага Княства Літоўскага перайшло ва ўзброеную фазу.

Яраслаў Грынкевіч.
Верхні малюнак аўтарства М.Э. Андырыёлі.

КРОНІКА лідзы

У студзені 2018 года форма для спартсменаў з Беларусі, удзельнікаў ХХIII зімовых Алімпійскіх гульняў у Пхенчхане была выраблена ў Лідзе спецыялістамі філіяла літоўскай кампаніі "Аўдзімас". Адзначым, што экіпіроўку беларускіх удзельнікаў Алімпіяды-2016 у Рыа-дэ-Жанейра зрабілі тут жа.

У лютым 2018 года сумесная праца скульптараў Вольгі Нячай і Сяргея Аганава стала пераможцай конкурсу эскізаў помніка князю Гедыміну ў Лідзе, што ладзіў райвыканкам. У ім бралі ўдзел 28 эскізаў. Скульптуру маюць усталяваць у скверы на скрыжаванні вуліц Грунвальдской і Замкавай, каля паўночнай сцяны Лідскага замка.

Здынак "Лідскай газеты".

У студзені 2018 года традыцыйнае белаўзорыстае ткацтва Панямоння ўнесена ў спіс нематэрыйнай гістарычна-культурнай спадчыны Беларусі, і зроблена заяўка на ўнісеннне ў спіс ЮНЕСКА.

Працу па вывучэнні белаўзорыстага ткацтва ў 2016 годзе распачала малодшы навуковы супрацоўнік Лідскага раённага аддзела рамёстваў і традыцыйнай культуры Марына Савіцкая. Перадумовая гэтага стала жаданне захаваць і адрадзіць забытае рэгіянальнае народнае рамяство, адзіным носьбітам якога на Лідчыне з'яўляецца Яўген Маркевіч.

У лютым 2018 года ў Лідскім раёне 11-ю Агульнанацыянальную дыктоўку пісалі звыш 5500 чалавек.

Справа - Лявон Анацька

2-4 сакавіка ў Лідзе праходзіў двухсуткавы ультрамарафон пад назваю "Самапераадоленне". Удзельнікі забегу стартавалі на трох дыстанцыях - на 12, 24 і 48 гадзін.

Ідэя правядзення першага ў Беларусі ультрамарафону належыць старшыні Лідской арганізацыі ТБМ Лявону Анацьку.

У сакавіку “Ордэн Маці” атрымалі лідзянкі Таццяна Кушнер, Юлія Яскель, Тамара Роман, Аляксандра Мурына, Святлана Скрага і Вольга Жывушка.

Лідскія юбіляры 2018 года

Мазітава Святлана Апанасаўна

*Кіраунік калектыву аўтарскай песні "Творчая музычная майстэрня "Роднік";
лаурэат рэспубліканскіх конкурсаў;
выкладчык вышэйшай катэгорыі музыкі і спеваў Установы адукцыі "Гарадзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы, Лідскі каледж;
старшыня ЦК музыкі і спеваў УА ГрДУ імя Я. Купалы, Лідскі каледж (з 2011 г. па 2014 г.).*

Нарадзілася 20.03.1958 г. у г. Лідзе.

Бацька - Куцярніцкі Апанас Кузьміч - майстар
Лідской абутковай фабрыкі

Маці - Куцярніцкая Зоя Антонаўна - выкладчык
пачатковых класаў Ганчарскай школы, мішар кінатэатра "Юбілейны".

З 1 класа Святлана вучылася ў СШ № 8, пасля
пераводу СШ № 8 на Раслякі перайшла вучыцца ў 8
клас у СШ № 11, дзе і скончыла 10 класаў у 10 "В"
класе ў 1975 годзе.

Паралельна з агульнаадукцыйнай, з 4 класа
вучылася ў Лідскай музычнай школе. 4 гады займалася
па класе скрыпкі, але затым цікаласць праявіла да фартэпіяна
і перайшла займацца па класе фартэпіяна. З
гады вучылася ў выдатнага педагога Марыі Іллінічны
Рачкоўскай, пад яе кіраўніцтвам на конкурсі на лепшае
выкананне эцюда ў музычнай школе заняла 1 месца.

Пасля заканчэння 10 класаў, у 1975 годзе па-
ступіла ў Лідскую музычнае вучылішча па класе фартэ-
піяна. Дарэчы, на той час, вельмі складана было па-
ступіць у навучальную ўстанову такога плану і быў
досьць вялікі конкурс - 4,5 чалавека на месца. З
цеплынёй і любою ўспамінае вучобу ў гэтай выдат-
най навучальнай установе, дзе ёй далі лепшую музыч-
ную адукцыю, з якой яна ўпэўнена крохыла па жыцці,
удзячнае сваім выкладчыкам: Труханавай Ірыне Ула-
дзіміраўне, Зусман (Дзвілянскай) Бэле Аронавіч, Акі-
мавай Таццяне Аляксееўне.

У 1979 годзе скончыла Лідскую музычнае вучы-
лішча, атрымаўшы дыплом выкладчыка музычнай
школы па класе фартэпіяна, канцэртмайстра.

У гэтым жа годзе скончыла курсы эккурсаво-
даў у Лідскім бюро вандравання і экскурсій. З вялікай
цікаласцю працавала пазаштатным эккурсаводам у
тym жа Лідскім бюро вандравання і экскурсій.

Вышэйшую адукцыю атрымоўвала завочна ў
Менскім дзяржаўны педагогічны інстытуце імя А.М.
Горкага, выкладчык музыкі і спеваў (спецыяльнасць -
фартэпіяна) з 1983 г.- 1987 г., дзе ёй пашчасціла
вучыцца ў таленавітага выкладчыка фартэпіяна Каган-
овіча Генадзя Паўлавіча (цяпер выкладае і жыве ў
Германіі), які тады выкладаў у Літве пры Беларускай
дзяржаўнай кансерваторыі для адoranых дзяцей і па
сумішчальніцтве - у інстытуце.

На пятym курсе інстытута Святлана Апанасаўна
стала лаурэатам рэспубліканскага конкурсу
навуковых прац на лепшую працу па натуральных і
гуманітарных навуках у г. Менску ў 1986 годзе (кір.
Кагановіч Г.П.).

Пасля заканчэння музычнага вучылішча пачала
сваю працоўную дзейнасць акампаніятарамі гімнасты-
кі на вольных практикаваннях у ДЮСШ №1 г. Ліды.
Вельмі добры калектыв сустрэў маладога спецыяліста,
і Святлана Апанасаўна з задавальненнем заглыбілася
у творчую працу ў спартовай школе. Гэта вельмі ці-
кавая і творчая праца, нестандартная, праца, якая
пратрабавала творчасці і фантазіі. Бо трэба было ства-
раць музычныя суправаджэнні на вольных практика-
ваннях гімнастам, перапрацоўваць музычны матэ-
рыял, складаць новы, які адпавядае тэмпераменту
кожнай гімнасткі. З вольнымі практикаваннямі выха-
ванцаў, з гонарам выступалі ў Гародні ў школе Алім-
пійскага рэзерву, у зале Вольгі Корбут. Вельмі цікава
было выступаць на спаборніцтвах з выхаванцамі і за-
ваёўваць дыпломы на спаборніцтвах. Харэографам
пратрабавала таленавітая тытулаваная гімнастка - мін-
чанка Лайрыненка Людміла. З ёй было створана
шмат найцікаўных вольных кампазіцый для гімнастай,
у выніку якіх выхаванцы заўсёды паднімаліся на па-

Стар. 10

стамент паshanы і займалі прызвыя месцы на спаборніцтвах.

У 1983 годзе Святлана Апанасаўна выйшла замуж. Муж: Мазітаў Рым Ахметнабіевіч - тэхнік выпрабавальнік авіяцыйных рухавікоў Уфімскага маторабудаўнічага авіяцыйнага аг'яндання. Працаўаў з 1982 года ў вайсковай частцы ў г. Лідзе па абслугоўванні авіяцыйнай тэхнікі ў Паўднёвым вайсковымя гарадку. У 1984 годзе ў іх нарадзілася дачка - Дзінара Мазітава. Сёлета спаўняеца 35 гадоў сумеснага жыцця пары Мазітавых. Сям'я Мазітавых шмат часу аддавала выхаванню дачкі, яе развіццю, навучанню. Усё гэта патрабавала шмат фінансавых выдаткаў і вялікай колькасці працы і часу для развіцця, навучання і станаўлення асобы маладога кампазітара і выкананіць. Муж заўсёды дапамагае Святлане Апанасаўне і дачцы па жыцці, гэта іх асноўная апора. Ён - і крытык, і суддзя, і падказчык, і першым чынам сябар. Ён мае вельмі тонкі музычны густ, гэта асноўны крытык усіх музычных твораў. Ён - асноўны памагаты: і тата, і муж, і кіроўца, і стваральнік відэапрэзентацый, ён - і фотограф, займаеца дасылкай рознай дакументацыі і суправаджае на канцэртах і выступленнях дачку і жонку. Заўсёды апора сям'і яе аснова. Ён майстар на ўсе руки. Умее рабіць усё - і паправіць кампьютар, і машыну, разбіраеца ў электроніцы, выдатна шые, усё ў яго выдатна атрымліваеца. Рым Мазітаў вельмі творчы

Лідскі Летапісец № 1 (81)

і чулы чалавек. Вельмі добры, мае шмат сяброў, выдатны сем'янін, адданы і клапатлівы муж і бацька. Святлана Апанасаўна ўдзячная мужу, што ён адрамантаваў і даглядае хату яе дзядулі - Касарэўскага Антона ў аграгарадку Ганчары - з любою даглядае вялікі сад, які яе дзед пасадзіў аразу пасля вайны. Гэтаму саду і хате па 75 гадоў. Гэта ўпадабанае месца адпачынку сям'і Мазітавых.

Пасля дэкрэту Святлана Апанасаўна пайшла працаўаць выкладчыкам Лідскага педагогічнага вучылішча па класе фартэпіяна.

У вучылішчы працевала з 1985 года. За перыяд працы ў педагогічным вучылішчы (затым каледжы) працевала выкладчыкам індывідуальных заняткаў па фартэпіяне, выкладала методыку музычнага выхавання, была кіраўніком практыкі, акампанавала вакальнай групе, хору, вакалістам. Рыхтавала навучэнцаў на конкурсы прафесійнага майстэрства (візітоўкі і творчы конкурс), якія заўсёды становіліся лаўрэатамі, пераможцамі і дыпламантамі рэспубліканскіх конкурсаў у Гродні, Барысаве, Нясвіжы, Менску. Гэта праца ёй таксама вельмі падабалася. Усё гэта было звязана з творчасцю. Тут нельга было выконваць гатовыя творы па нотах, а трэба было ствараць цікавыя музычныя кампазіцыі, складаць, інтэрпрэтаваць. Усё гэта патрабавала творчага падыходу і самааддачы. Гэта яе захоплівала і натхняла.

Уесь час Святлана Апанасаўна рыхтавала нумары мастацкай самадзейнасці на рэспубліканскія, абласныя і раённыя конкурсы.

З'яўлялася 12 гадоў чальцом прафкама педагогічнага вучылішча і каледжа, старшынёй культмасавой камісіі. Абіралася неаднаразова чальцом атэстацийнай камісіі.

Вельмі любіць свой выкладаны предмет - індывидуальныя заняткі па музыцы (фартэпіяна). Для навучэнцаў, заўсёды імкнулася зрабіць навучальны працэс цікавым і больш насычаным. Маючы ў класе шмат навучэнцаў з музычнай адукцыяй Святлана Апанасаўна заўсёды імкнулася павялічыць іх адукцыйны і культурны ўзровень, рыхтавала і праводзіла адкрытыя мерапрыемствы з навучэнцамі свайго класа. Праводзіла адкрытыя канцэрты свайго класа, навучэнцаў фартэпіяна для каледжа: "Як мы граем Шапэн!!!", "Творы для дзяцей П. I. Чайкоўскага ў нашым класе фартэпіяна". Да 20-годзія каледжа падрыхтавала і правяла адкрытае мерапрыемства "Музыка маладых для маладых", дзе навучэнцы Святланы Апанасаўны выконвалі творы юнага кампазітара Дзінары Мазітавай.

У 2005 годзе Святлана Апанасаўна стварыла ў Лідскім педагогічным каледжы сваё творчае аг'янданне "Складаем і спяваем", дзе навучэнцы складалі вершы і музыку. Свае творчыя сачыненні яны прадставілі на адкрытым мерапрыемстве "Як добра і прыемна проста жыць, калі жыццё не перакрэслена выйною". Публіка з захапленнем сустрэла творчыя сачыненні выхаванцаў, і гэта дало імпульс да далейшага творчага развіцця будучага калектыва.

З моманту зліцца двух лідскіх каледжаў у Лідскі каледж УА ГрДУ ім. Я. Купалы Святлана Апанасаўна - выкладчык індывидуальных заняткаў па фартэпіяне, кіраўнік калектыва аўтарскай песні творчай музычнай майстэрні "Роднік", з 2011 г. па 2014 г. старшыня ЦК музыкі і спеваў.

Працуючы ў каледжы, шмат часу аддавала мэтастычнай працы. Займалася даследчай працай.

У каледжы абагульнены досвед працы С.А. Мазітавай у даследчай працы па тэме: "Вывучэнне творчасці маладога беларускага кампазітара Дзінары Мазітавай і ўкараненне яе ў педагогічную дзейнасць каледжа, агульнаадукатыўных школ".

Выдадзены артыкул Святланы Апанасаўны Мазітавай у рэспубліканскім часопісе "Музычнае і тэатральнае мастацтва: праблемы выкладнія" ("Музыка для дзяцей") у 2006 г.

На тэме: "Шляхі музычнага развіцця малодшых школьнікаў" выступала на II Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі "Падрыхтоўка настаўніка пачатковых класаў: праблемы і перспектывы" ў г. Менску 24.11.2011 г.

Надрукавана артыкул у зборніку 2012 г: Матэрыялы II Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі "Падрыхтоўка настаўніка пачатковых класаў: праблемы і перспектывы", Менск, 24 лістапада 2011 г. Назва дакладу: "Шляхі музычнага развіцця малодшых школьнікаў".

Працуючы ў каледжы, Святлана Апанасаўна заўсёды ўшчыльную займалася развіццём, выхаваннем і навучаннем дачкі, якая з ранніх гадоў займалася творчасцю і канцэртнай дзейнасцю. Заўсёды суправаджала яе на конкурсах і канцэртах. У сувязі з гэтым павышала свой прафесійны ўзровень. Гэта конкурсы і канцэрты ў Расіі - Маскве "Новыя імёны", Санкт-Пецярбургу - конкурсы кампазітараў, Польшчы - Міжнародныя конкурсы сучаснай музыкі, Італіі - конкурсы сучасных выканаўцаў, канцэрты ў Літве, Беларусі, выканальніцкія і кампазітарскія конкурсы і фэсты ў Менску, у Гародні. Там Святлана Апанасаўна паглыблялася ў новае, творчае, слухала сучасныя сусветныя сачыненні, вывучаля новыя падыходы да выкладання музыкі. Гэта пашырала яе далігляд і адкрывала новыя перспектывы да яе далейшай творчай працоўнай дзейнасці. Яна сістэматызавала і падрыхтавала матэрыял пра кампазітара і піяністку Дзінару Мазітаву. Святланай Апанасаўнай сабраны, вывучаны і сістэматызаваны матэрыялы: "Аўтабіографія Дзінары Мазітавай", "Гады вучобы ў Беларусі", "Творчая дзейнасць кампазітара і піяністкі", "Канцэртная дзейнасць у Лідзе і ў Менску", "Гады вучобы і творчасці ў Санкт-Пецярбургу", "Пецярбургскі перыяд творчасці", "Творчы багаж Дзінары Мазітавай", "У якіх залах выступала Дзінара Мазітава". Усё гэта кажа пра вялікую адказнасць, неабходна праўдзіва і пісьменна даць інфармацію ў СМИ, тэлебачанню, радыёредактарам і журналістам. Гэта паглынае масу вольнага часу і сіл. Часта бывала, што трэба прыняць рашэнні, што і як выкананы на найкім адказным канцэрце,abračy rэпер-

туар для выканання за мяжой, на канцэрце, у тэле- цірадыёэфіры. Вызначыцца, якую патрэбную інфармацію падрыхтаваць і даць. Святлана Апанасаўна была неаднаразова вядоўтай на канцэртах за мяжой і ў Беларусі. Яна - складальнік праграм выступленняў Дзінары Мазітавай, распрацоўшы сцэнараў мера-прыемстваў пра кампазітара. Арганізатар аўтарскіх і выканальніцкіх канцэртаў, папулярызуючы такім чынам творчасць выканаўца і кампазітара Лідчыны. Прадставіць творчасць кампазітара і піяністкі за мяжой, выступаць у філармоніях, на прэстыжных сцэнах, мера-прыемствах міжнароднага ўзроўню - гэта вялікая адказнасць.

З 2012 па 2014 год Святлана Апанасаўна, па просьбе дырэктара, прафесара Багдановіча А.В. стала старшынёй ЦК музыкі і спеваў Лідскага каледжа. Самымі прадуктыўнымі гадамі працы ў каледжы Святланы Апанасаўна лічыць гады працы з найразумнейшым кіраўніком установы, прафесарами Багдановічам А.В., і нам. дыр. па вых. працы Сямашкам А.М. Здавалася б далёкія іх прафесіі ад музыкі, але менавіта яны па складзе разуму, адукаванасці, прафесіяналізму змаглі ўбачыць і падтрымаць новае, патрэбнае творчае аб'яднанне даць яму росквіт і карысць для ўсяго падрастаючага пакалення, дапамагчы вырасці парадсткам творчага "Родніка", падтрымаць жыццё творчага маладога калектыва. У гэтых перыяд было і правядзенне рэспубліканскага семінара, і ўдзел Святланы Апанасаўны ў Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Гэтыя людзі, навукоўцы, наватары, і самі робяць патрэбнае новае, і дапамагаюць творчым выкладчыкам і навучэнцам заходзіць і выяўляць таленты і ўжываць патрэбныя нестандартныя формы і метады рашэння для таленавітай моладзі!

Больш за 30 гадоў працавала Святлана Апанасаўна выкладчыкам індывидуальных заняткаў па фартэпіяне ў каледжы. Галоўная задача гэтых заняткаў - навучанне навучэнцаў ігры на інструменте і выразнаму спеву, развіццю музычных здольнасцяў. На гэтих уроках ёй прыйшлося сутыкнуцца з неардынарнымі, таленавітымі навучэнцамі. Пасля яна зрабіла выснову, што ў каледжы, хоць і не часта, але сустракаюцца таленавітыя навучэнцы. І з імі неабходна займацца асобна, па вызначанай праграме. Творчы чалавек вельмі мучыцца, калі яго творы пыляцца на паліцах, ім трэба даваць жыццё. Святланы Апанасаўна вырашыла, гэты від дзейнасці неабходна вынесці за рамкі ўроку. Так і нарадзілася ў яе ідэя стварэння ў той час у педагогічным каледжы творчага аб'яднання, першапачаткова яно звалася "Складаем і спяваем", дзе яна магла з удзельнікамі займацца творчасцю. Досвед працы з адоранымі навучэнцамі ў яе быў. Больш за дзесяць гадоў яна займалася даследчай працай "Вывучэнне творчасці маладога беларускага кампазітара Дзінары Мазітавай і ўкараненне яго ў педагогічную дзейнасць каледжа, пачатковай школы і дзіцячага саду".

Пасля абагульнення педагогічнага досведу яна

вырашыла правесці эксперымент і паспрабаваць займацца складаннем музыки з навучэнцамі без музичнай адукацыі, чые прафесіі зусім не звязаныя з музыкай. Тым больш што на той момант педагогічны каледж аб'ядналі з тэхнічным каледжам, і яна пачала займацца творчасцю з зусім далёкімі ад музыкі і творчасці навучэнцамі.

Працууючы ў каледжы, неабходна было падаваць нумары мастацкай самадзейнасці для рэспубліканскіх, абласных і раённых конкурсаў, канцэртаў. Заўсёды журы па-трабавалі новы рэпертуар. А дзе яго браць? Вось Святлана Апанасаўна і прыйшла да вы-
сновы, неабходна складаць песні самім. Гэта і паслу-
жыла стварэнню новага творчага аб'яднання - "Твор-
чая музычная майстэрня "Роднік"".

У любой навучальнай установе ёсьць калектывы эстрадных спеваў, танцавальныя, інструментальныя і г.д., але такога аб'яднанне па стварэнні складзеных песень няма - гэта новае рашэнне. З чым звязана з'яўленне новага калектыва?

У навучэнцаў каледжа важна развіваць пачуццё новага, іх ініцыятыву і творчую актыўнасць. У сувязі з гэтым неабходны новыя формы працы, арыентаваныя на пошук, падтрымку і развіццё таленавітых і адoranых навучэнцаў. Для дасягнення пастаўленай мэты Святлана Апанасаўна і прапанавала новую форму заняткаў у каледжы - творчую музычную майстэрню "Роднік". Першапачаткова яна стварыла палажэнне пра творчую музычную майстэрню "Роднік", вызнанчыўши мэты і задачы аб'яднання. Заняткі ў майстэрні накіраваны на развіццё творчых здольнасцяў, на фармаванне гарманічнай, рознабакова развітай асобы.

Актуальным стала пасля неабходнасць шукаць новыя шляхі выхаду творчасці. Даваць жыццё новому твору - песні. Як вядома з досведу працы выкладчыкаў - далёка не заўсёды новае адразу праўвае сабе дарогу. Досвед працы не раз паказваў, з якой масай цяжкасцяў даводзіцца сутыкацца, пакуль твор убачыць свет. Адмыслова гэтым тэмам падчас працы Святлана Апанасаўна надавала пільнную ўвагу: "Цяжкасці ў працы з адoranымі навучэнцамі", "Асаблівасці працы з таленавітымі навучэнцамі ў каледжы", "Наши дасягненні", распрацоўкі восьмі адкрытых мерапрыемстваў калектыва. Папярэдне вывучыўшы ўсе матэрыялы па працы з таленавітымі, адoranымі дзець-мі, азнаёміўшыся з псіхалогіяй адoranасці, маочы аба-
гульнены досвед працы з Дзінарай Мазітавай, Свят-

лана Апанасаўна павяла навучэнцаў за сабой ствараючы новае, творчае.

Маочы вялікі дзейсны досвед працы па развіцці творчасці, сачыненні, працы з таленавітым дзіцем, навучэнцамі Святлана Апанасаўна апісала свой досвед працы з творчымі навучэнцамі ў калектыве ў працы па тэме: "Развіццё творчага патэнцыялу навучэнцаў каледжа праз складальніцкую песеннную творчасць". Падрыхтавала інфармацыйна-метадычныя і аналітычныя матэрыялы з досведу працы выкладчыка.

На прыкладзе працы з таленавітымі ўдзельнікамі калектыва яна паказала, як выхоўваць і навучаць таленавітых навучэнцаў. Пазнаёміла з новай формай працы з таленавітымі навучэнцамі ў каледжы - калектывам аўтарскай песні творчай музычнай майстэрні "Роднік" і паказала новыя шляхі выхаду педагогічнага досведу. Правяла па ўсіх этапах працы з удзельнікамі калектыва аўтарскай песні, апісала, як выхоўваць і навучаць таленавітых навучэнцаў праз складанне музыкі. Прэз знаёмства з дасягненнямі новай формы працы з таленавітымі навучэнцамі ў каледжы - калектывам аўтарскай песні - творчай музычнай майстэрні "Роднік" паказала эфектыўнасць новай формы працы з навучэнцамі, эфектыўнасць удзелу ў розных конкурсах і фэстах. Удзел у канцэртнай дзейнасці калектыва - заклад поспеху працы з навучэнцамі. Паказала новыя шляхі выхаду педагогічнага досведу выкладчыка (радыёэфір, тэлепраграмы, прэса, газетныя публікацыі); УКантакце; ЮТУБ. Паказала як пасродкам працы з таленавітымі навучэнцамі развіваецца творчы патэнцыял навучэнцаў каледжа.

З аўтарскімі песнямі навучэнцаў "Роднік" пачаў выступаць на фэстах і конкурсах. У скарбонцы калектыва 42 дыпломы і граматы рэспубліканскага, абласнога і раённага ўзроўня.

Святлана Лісі.

Кастусь Езавітаў і Кіпрыян Кандратовіч: крэскі да біяграфіі

Як вядома, Ян Пазняк - рэдактар газеты "Крыніца" і адзін з лідараў хрысціянскіх дэмакратоў Заходніяй Беларусі ў 1930-я гг. жыў у Вільні па адрасе: вуліца Завальная, 1. У гэтым доме, практычна знаходзіўся цэнтр Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (перед гэтым такі цэнтр хадэкаў месціўся па вуліцы Людвісарской, 9, дзе знаходзілася рэдакцыя "Крыніцы", друкарня і таксама жыў Пазняк).

У вялікай зале дома па вуліцы Завальной, 1 каля сцен стаялі прыгожа зробленыя з дошак тапчаны. На іх падчас розных імпрэзаў, канцэртаў і сходаў сядзелі людзі, а вечарам, прыходзілі бедныя беларускія студэнты, якія не мелі дзе жыць, даставалі з гэтых тапчаноў свае пасцелі, раскладалі іх і там спалі.

Антон Шукелойць, які сам падчас свайго студэнтства ў Вільні нейкі час жыў у Яна Пазняка, угадваў, што: "Вечарам заўсёды, пасля таго, як мы, студэнты, ужо вярнуліся ў гэтую залу, Ян Пазняк заканчваў працу ў рэдакцыйным сваім кабінэце, прыходзіў да нас і любіў расказваць цікавыя анекдоты пра палітычных дзеячаў" ¹.

Ян Пазняк быў сябрам Беларускай хрысціянскай дэмакратыі і займаў кіруюча становішча ў гэтай партыі, таму ягоныя анекдоты тычыліся пераважна розных дзеячаў сацыялістычнага кірунку. Антон Шукелойць успамінае адзін з такіх анекдотаў пра тое, як "выдатнага нашага дзеяча, ведамага Канстанціна Езавітава, за адну ноч сацыялістычны ўрад у Менску паднёс з паручніка да палкоўніка".

Шукелойць распавеў: "Як ведама, Езавітаў прыняў актыўны ўдзел у стварэнні Рады БНР, быў заслужаным афіцэрам. Вельмі прыгожы ягоны нарыс ёсць, як ён выгнаў бальшавікоў з Менска ў 1918 годзе. Ну і паколькі такі высокаяслужжаны чалавек, то вось гэты першы ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі вырашыў яго падняць да генерала. Ноч цэлую сядзелі, згодна з вымогамі ваеннага Статуту, заўсёды падымалі яго на адзін чын вышэй, тады казалі тост і выпівали. (Як ведама, сацыялісты, асабліва эсэры, любілі выпіць.) Так вялі яго паступова: штабс-капітан, капітан, маёр, падпалкоўнік, палкоўнік. Ужо пачало світаць. Давялі яго да палкоўніка, выпілі. Гарэлкі болей не было - скончылася, і Езавітаў застаўся палкоўнікам. Генералам ужо яго не маглі менаваць: не хапіла гарэлкі. І сонца ўзышло, развіднела" ².

Прызнацца, я ў свой добра пасміяўся з гэтага анекдота, і таму ён адклаўся ў памяці. І раптам, нават з нейкім здзіўленнем, прачытаў у аўтабіографіі Езавітава, напісанай у 1944 г. (таму Ян Пазняк не мог

карыстацца гэтым тэкстам як крыніцай для анекдота) наступныя радкі:

"21.02.1918 г. пастановаю Народнага Сакратарыяту Беларусі зацверджана падвышэнне ў штабс-капітаны, згодна прадстаўлення ад 25.10.1917 г.

За выслугу чарговых чатырох месяцаў у аbstавінах бязупыннага змагання з бальшавікамі пастановаю Народнага Сакратарыяту Беларусі ад 21.02.1918 г. узвядзены ў чын капітана.

За падрыхтоўку арганізацыі беларускіх vайсковых фармаванняў усіх франтоў і за кіраваньне Аддзелам Фармавання ў Беларускай Вайсковай Цэнтральнай рады пастановай Народнага Сакратарыяту Беларусі ад 21.02.1918 г. узвядзены ў чын падпалкоўніка.

За арганізацыю захопу ўлады ў Менску і ўмелася кіраваньне беларускай камэндатурай пастановай Народнага Сакратарыяту Беларусі ад 21.02.1918 г. узвядзены ў чын палкоўніка" ³.

Такім чынам, з яго аўтабіографіі даведваемся, што чын палкоўніка Езавітаў атрымаў 21.02.18 г.

Гістарычны кантэкт лютага 1918 г. наступны: наступленне нямецкіх войск пачалося 16 лютага 1918 г., што прымусіла бальшавікоў ў нач на 19 лютага збегчы з Менска ў Смаленск. Выканаўчы камітэт Рады Усебеларускага з'езда выйшаў з падполя, з турмы быўлі вызвалены дзеячы Цэнтральнай беларускай вайсковай рады (ЦБВР). Выканкам Рады Усебеларускага з'езда ў сваім загадзе № 1 ад 19 лютага абясціў, што ён "узяў уладу ў свае руکі", а навядзенне парадку ў Менску, дзе пачала актыўна дзейнічаць Польская ваенная арганізацыя, усклаў на каменданта горада, аднаго з кіраўнікоў ЦБВР К. Езавітава. Таму лагічна, што каменданту Менска мэтазгодна было даць чын палкоўніка і, дарэчы, чын генерала Езавітаў яшчэ атрымае потым.

Цікава, што, Ян Пазняк быў абсалютна дакладны нават ў дэталях, апісваючы падвышэнне Езавітава. Але ці ў той дзень (ці нач 21.02.1918 г.) падчас "кар'ернага ўзлёту" паручніка Езавітава прысутнічала гарэлка, мы ўжо ніколі не даведаемся.

21 лютага 1918 г. - вельмі важны дзень у гісторыі беларускага народа. Менавіта ў гэты дзень была прынята 1-я Устаўная грамата да народаў Беларусі, у якой адзначалася: "Радзімая старонка наша атынулася ў новым цяжкім становішчы... Мы стаім перад тым, што край наші можа быць заняты нямецкімі

¹ Пазняк Зянон. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. Варшава, 2003. С. 20-21.

² Там жа. С. 21.

³ Езавітаў Канстанцін. Кароткі жыццяціп і праходжанье службы // Беларуская мэмуарыстыка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1999. С. 188.

войскамі. Вы павінны ўзяць сваю долю ў свае ўласныя руکі". Першая Устаўная грамата заклікала беларускі народ здзейсніць сваё права на "поўнае самавызначэнне". У гэтым дакуменце Выканкам абвясціў пра стварэнне 20 лютага ўраду (часовага выкананчага органа народнай улады ў краі) - Народнага Сакратарыяту Беларусі (старшыня Я. Варонка), які менавіта 21 лютага 1918 г. пачаў выкананне сваіх абавязкаў. Дарэчы ва ўрадзе Варонкі пасаду ўпраўнаважанага па вайсковых справах заняў К.Б. Езавітаў⁴.

Ці насамрэч выпілі ў гэтым векапомны дзень "Айцы БНР"?

Невядома, але трэба ўлічваць, што значная частка - маладыя баявыя афіцэры. І ўсе народныя сакратары былі вельмі маладыя, сярэдні ўзрост

ураду - 29 гадоў. Упаўнаважанаму па вайсковых справах Езавітаву - 24 гады, старшыні Народнага Сакратарыяту Беларусі (і адначасова народнаму сакратару міжнародных справаў) Язэпу Варонку - 26 гадоў. Таму, думаю, усё магчыма.

Яшчэ, у "Кароткім жыццяпісе ..." Езавітава, мяне зацікавілі наступныя радкі:

"Пераведзены на становічча начальніка Плянтава-Шчучынскага павету 10.01. 1919 г.

Па даручэнню вайсковых уладаў разам з двумя веставымі накіраваўся конна ў глыбокую вайсковую разведку ў тыл бальшавіцкага фронту праз Васілішкі й Радунь пад Ліду 20.02.1919 г.

Прыбыў з разведкі з ваеннымі весткамі 25.02.1919 г.

*Загадам ураду БНР за разведку ў за дастаўленыне з маёнтку генэрала-ад-інфантэрыі Кандратовіча ягоных ордэнаў узнагароджаны белым эмалев-залатым афіцэрскім Крыжам Пагоні 4-е ступені 1.03.1919 г."*⁶

"Архівы БНР" змяшчаюць "Загад па Плянты-Шчучынскім павеце камісара павета Каастуса Езавітава (Астрына, 06.02.1919 г.)", у якім ён паведамляе насељніцтва павета, што прыступае да выканання сваіх абавязкаў і пачынае фармаванне беларускай міліцыі⁷. Нагадаю, што 10 студзеня 1919 г. бальшавікі занялі г. Ліду і выставілі заставы на гарадзенскім і беластоцкім кірунку. Далей яны не пайшлі - у лютым чырвоным войскам было загадана ўмацавацца на рубяжы Араны - Ліда - Слонім - р. Шчара - канал Агінскага - Пінск - Сарны. Вясной 1919 г. палякі пачалі паспяховы наступ на ўсход.

Зразумела, чаму Езавітаў прывёз генералу

Каастус Езавітаў

Кіпрыян Кандратовіч

Кандратовічу ягоныя ўзнагароды. У той час генерал за свае гроши збіраўся ў Парыж адстойваць беларускую дзяржаўнасць на Версальскай канферэнцыі. І сярод іншых шматлікіх узнагарод (ён быў узнагароджаны практична ўсімі вышэйшымі ордэнамі імперыі) меў і найвышэйшую ўзнагароду Францыі - Орден Ганаровага легіёна, што было вельмі істотна пры перамовах з французамі.

З радкоў Езавітава можна зрабіць высьнову, што паміж Кандратовічам і Езавітавым у 1919 г. захоўваліся добрыя дачыненні нават пасля адстаўкі генерала на пачатку 1918 г. з Беларускай Вайсковай Цэнтральнай Рады. Адстаўка гэтая адбылася пры актыўным удзеле паручніка Езавітава. Ён потым пісаў: "У віну ген. Кандратовічу, безмоўна, трэба палічыць тое, што ён не зразумеў усей вялікай адпаведнасці моманту і я змог перажаргнуць праз вайсковую традыцыю, патрабуючую ад падпарадкованага безмоўнай паслухмянасці распараджэнню старшага, і не даказаў, з належным у гэтым выпадку ўпорствам і націскам, усю неадкладную патрэбнасць зараз-жса, не траячы ніводнай хвіліны часу, развязаць беларускую вайсковую справу ў поўным маштабе і хутка аддаць патрэбныя срочныя загады"⁸.

Генерал Кандратовіч быў чалавекам старой школы, трymаўся прысягі і чакаў распараджэння ў ад законнага вышэйшага кіраўніцтва. Пазіцыя старога ваякі складалася ўтым, што патрэбна палітычнае раешэнне, пасля якога прафесійныя вайскоўцы выканаюць свой абавязак. Але Часовага ўрада, які дазволіў стварэнне беларускага войска, ужо не было, а да прынятых палітычнай дэкларацыі аб сувэрэнітэце Беларусі заставалася яшчэ тры месяцы, па мерках рэвалюцыйнага часу - цэлая эпоха. Не з'яўляючыся палітыкам,

⁴ Архівы БНР. Т. 1. Кн. 1. Вільня-Менск-Нью-Ёрк-Прага, 1998. С. 46-48.

⁵ Шупа Сяргей. Падарожжа ў БНР. 2018. С. 41.

⁶ Там жа. С. 189.

⁷ Архівы БНР, I, 1. С. 328.

⁸ Езавітаў К. Беларуская Вайсковая Цэнтральная Рада // Крывіч. 1924. № 1 (7). С. 41.

як, напрыклад, Пілесудскі, фармаваць войска, якое будзе служыць невядома каму, генерал не мог.

Пасля адстаўкі Кандратовіч не адышоў ад беларускіх спраў і ў канцы лютага 1918 г. прапанаваў свае паслугі Беларускаму выканайчаму камітэту. Макар Краўцоў успамінаў: "Нішто іншае, як, мусіць, пачуццё ўсё-ж такі беларускасці прывяло на пасяджэнне Выканайчага Камітэту ў быўшы Губэрн. Дам даічэнту зрусыфікаванага генерала ад інфантэрыйі Кандратовіча. Раней ён быў у Вайсковай Беларускай Радзе, але стуль яго выключылі, здаецца, за "буржуазнасць"⁹. Як бачым, Краўцоў кажа менавіта пра "буржуазнасць" як прычыну адстаўкі генерала з пасады ў ЦБРР, што не стасуецца з закідамі Езавітава. Таксама вельмі цікавай з'яўляецца заўвага пра "пачуццё... беларускасці" ў генерала, гэта шмат што тлумачыць.

Але, пасля адстаўкі генерала ў 1918 г. прайшоў амаль што год. Кандратовіч і Езавітав увесь гэты год актыўна займаліся беларускімі справамі, а год падчас рэвалюцыі можна раўнаваць да дзесяці звычайных.

Як аўтар кнігі пра генерала Кандратовіча, магу толькі паспачаўваць самому сябе, што знайшоў гэтыя факты ўжо, калі кніга пра генерала была надрукаваная.

Дадаткі

Першая Устаўная грамата

УСТАЎНАЯ ГРАМАТА Да народаў Беларусі

Радзімая старонка наша апынулася ў новым цяжкім палажэнні. Дзе цяпер уласціць, што тут была, німа ведама. Мы стаімо перад тым, што наш край можа быць заняты нямецкім войскам.

Мы павінны ўзяць сваю долю ў свае ўласныя руکі.

Беларускі народ павінен зьдзейсніць свае право на поўнае самавызначэнне, а нацыянальныя меньшасці на нацыянальна-пэрсанальную аўтаномію.

Право нацыяй павінно знайсці свае зьдзейсненне шляхам склікання на дэмакратычных пачатках УСТАНОУЧАГО СОЙМУ.

Але і да склікання Сойму ўся улада на Беларусі павінна належаць тым народам, якія на ей жывуць.

ВЫКАНАУЧЫ КАМИТЭТ РАДЫ ПЕРШАГО УСЕБЕЛАРУСКАГО ЗЬЕЗДУ, даданы предстаўнікамі рэвалюцыйнай дэмакратыі нацыянальных меньшасці, зьдзейсняющы заданні Зъезду, абвяшчае сябе тымчасоваю Уладу на Беларусі, падходзячу да кіравання краям і да найхутчэйшага склікання УСЕБЕЛАРУСКАГО УСТАНОУЧАГО СОЙМУ, на аснові агульнага, простага, роўнага, таемнага і прапарцыянальнага выбарнага права, дзеля ўсяго дарослаго насялення, ні ражуючы з нацыянальнасцю, рэлігіяй і полам.

Тымчасовую народную ўладу краю, якая пастаўіць сабе заданні абароны і зацьвярджэння здабыткаў

рэвалюцыі, будзе зьдзейсняць створаны намі НАРОДНЫ СЭКРЭТАРЫЯТ БЕЛАРУСІ, які з гэтага дня пачаў выпоўняць свае абавязкі. Асабісты склад Сэкрэтарыяту будзе апублікованы потым.

Дана ў МІНСКУ-БЕЛАРУСКІМ 21 Лютаго 1918 року.

Выканайчы Камітэт Рады 1-го Усебеларускага Зъезду.

Загад па Плянты-Шчучынскім павеце камісара павета Кастуся Езавітава (Астрына, 6.02.1919)¹⁰

ПРЫКАЗ Па Плянты-Шчучынскаму павету.

§ 1.

Гэтым паведамлюю, што згодна з распара-дженнем Міністра Унутраных Спраў і Міністра Бела-рускіх Спраў Літоўскага Гаспадарства, я, 6-го гэтаго лютаго, прыступіў да спаўненьня абавязкаў Камісара Плянты-Шчучынскага павету.

Канцэлярыя Павятовага Упраўлення будзе знаходзіцца, па маему распараджэнню, у мястэчку Астрына, куды і належыць звертацца.

§ 2.

Нямецкія войскі на обшары павету застаюцца як ваеннае сіла для ахраны парадку і граніц. Грамадзянскае Упраўленне прыймаецца з рук немцаў і пераходзіць да мяне.

§ 3.

Для парадку і аbezпчэння жыхароў ад грабежоў і гвалту мною ствараецца Павятовая Міліцыя.

Начальнікам міліцыі, з 8-го гэтаго Лютаго, назначаю Грамадзяніна ДРАМОВІЧА.

Начальніку міліцыі прыказываю зараз-жэ прыступіць да запісі кандыдатаў у міліцыю.

Прыймацца могуць асобы не менш як 22 гадоў і па рэкамэндацыі Валасных Камітэтаў.

У помач Начальніку міліцыі назначаю Начальніка І-го ўчастка міліцыі Плянтоўскага павету, з того ж тэрміна, Грамадзяніна ЖУКОЎСКАГО.

Адзнакі для міліцыанераў будуць гэтакія:

1). Павязка на левам рукаве з трох коляроў - белай, чырвонай і белай;

2). З такіх же коляроў круглая кокарда на шапках;

3). Нацыянальны гэрб - Пагоня на шапцы пад какардой.

§ 4.

Сэкрэтаром Павятовага пры мне Упраўлення назначаю, з 6-го гэтаго Лютаго, Грамадзяніна ЛЬВА КАШЧЭНЕЎСКАГО.

Камісар Плянты-Шчучынскага павету
К. Езавітав.

⁹ Краўцоў Макар. Рада Беларускае Народнае Рэспублікі // Спадчына. 1998. № 1. С. 92.

¹⁰ Архівы БНР, I, 1. С. 328.

Алесь Хітрун

Заполле: экскурс з мінулага ў сучаснае

*або Аб тым, чый след тут пакінуты ў гісторыі Беларусі і далёка за яе межамі
(Да 215 годдзя з дня нараджэння Ігната Дамейкі)*

(Працяг. Пачатак у папярэднім нумары.)

Заполле перайшло да дачкі Антона Андрэевіча Квяткоўскага і Людвікі Казіміраўны Квяткоўскай з роду Хршчановіч Гелены.

Як згадваюць жыхары, у Заполлі яна паставіла двухпавярховы дом, мела немалую бібліятэку, куды прыязджалі наведвальнікі нават здалёк. Сама пані па харектары была добрай, дапамагала сялянам. А замуж выйшла за багатага памешчыка Казіміра Шалевіча, які хварэў, ратуючыся ад хваробы, ездзіў у Францыю, але і там не вылечыўся. Памёр ён 8 лістапада 1914 года, пахаваны на могілках у Рапейках. Аўдавелая пані засталася адна, маёнтак Заполле здала ў арэнду немцу Бэрхману. Мела яна таксама шасціпакаёвы дом у Заполлі, але адзін з пакояў перадала для навучання сялянскіх дзяцей. Вучыла іх яе гувернантка - немка. На Лідчыне Г. Шалевіч жыла да 1939 года. Памерла ў пажылым узросце (больш за 80 год).

Аднак жа існаваў на гэтым месцы дом, дзе, мяркуеца, жыў слынны вучоны Ігнат Дамейка. Над гэтым пытаннем працавалі і працуюць лідскія даследчыкі гістарычнага мінулага. Яшчэ ў часопісе "Лідскі летапісец" і ў газеце "Наша слова" быў змешчаны матэрыял "Расчыстка сядзібы Ігната Дамейкі ў Заполлі" (№ 3 (35), 2006 год), у якім пазначалася, хто прыняў удзел у расчыстцы фундамента, а старшы навуковы супрацоўнік Лідскага гістарычна-мастацкага музея Валеры Сліўкін нават зрабіў замеры, якія дапамаглі ўяўіць той гістарычны дом. Стала вядома, што дом меў памер 15,4 x 28,4 м. Прыйшлі да думкі, што пасля 1831 года будынак дабудоўваўся ці перабудоўваўся і, магчыма, не адзін раз. Было вызначана і тое, што пры апошніх больш значных работах будаўнікі выкарыстоўвалі цемент і сілікатныя ваўкаўкаўскія блокі, выраб якіх ажыццяўляўся ў міжваенны Польшчы.

Што паведаміш нам, сведка?

Як стала вядома, непадалёку ад былой панскай сядзібы Заполля жыве доўгажыхар. Хто, як не ён, можа раставіць кропкі над "і"? Алея, якая засаджана векавымі ліпамі, адразу прыводзіць мяне да драўлянага пафарбаванага дома, ваколле якога прыгожа апанавала кветкавая зеляніна. Злосны брэх сабакі прымушае гаспадара выйсці з хаты. Вітаемся, знаёмімся. Зразумеўшы задачу майго прыезду, па-бацькоўску запрашае на падворак. Усаджваемся на лаву.

Ён - Круглы Франц Адамавіч. Нарадзіўся 10 лістапада 1929 года, тут, у маёнтку Заполле. А вось школу (4 польскамоўныя класы) закончыў у вёсцы

Круглы Франц Адамавіч. 2016 г.

Заполле, будынак якой размяшчаўся ў хаце сям'і Хабуноў. Бацька Адам Сцяпанавіч працаваў брыгадзірам у калгасе, а маці - Чайко Ганна - даяркай. У іх сям'і было 9 дзяцей: Ваюк, Ядзя, Яська, Чэська, Стась, Броня, Франак, Уладак, Эдзік.

- Усім хапала працы, - кажа суразмоўца. - Мы, малыя, пасвілі кароў. Тут, непадалёку, калісьці стаялі хлявы, у адным змяшчаўся статак на 80 галоў кароў, у другім - цялятнік, два гумны для захоўвання корму і збожжа. На пастаяннай рабоце заўсёды было 6 парабкаў, якіх трymаў пан Бэрхман.

- А што вам вядома пра будаўніцтва панскага палаца? - задаю агульнае пытанне.

- Гэта вельмі доўгая гісторыя. У той час, як

Круглы Франц Адамавіч,
у маладосці

Фрагмент карты 1926 года (маёнтак Заполле)

будавалі палац, то ў Шайбаках, вядома, не было цаглянага завода. (Ёсць звесткі, што ў 1902 годзе завод ужо існаваў - А.Х.). Але ясна, што абнякалі цэглу ў печах. Я ведаю, што за Бароўкай існаваў іншы завод, ці як называлі, смалярня. Там выпаўльвалі карчы, а з іх атрымлівалі дрэвяні вугаль. На гэтай смалярні працавалі вясковыя мужчыны і добра зараблялі. А сам вугаль прадавалі, вазілі за мяжу.

Са слоў Франца Адамавіча, Бароўка ўзнікла раней, чым маёнтак у Заполлі. У той час кіравала ёй пані Галена Шалевіч. Агульная колькасць зямлі, якая належыла ёй, складала 520 моргаў. Але не доўга, бо ў 1924 годзе афіцэры і салдаты 77-га пяхотнага палка выкупілі Бароўку з прылеглым лесам і падаравалі гэтыя землі генералу Эдварду Рыдз-Смігламу.

Як ім удалося, суразмоўца не ведае, але яму ўсё ж вядома, што судзём у Кашарах (Казармах) быў пан Шаноўскі (гэта сваяк Шалевіч). А Рыдз-Сміглы час ад часу прыязджаў у Бароўку і ў летні час адпачываў і выкарыстоўваў як лецішча разам з цесцем і цешчай. У той час рос там вялікі сад. Цяпер на тых землях таксама размяшчаюцца дачы, але сучасныя. Гэтае месца ўжо больш называюць як Гаёўка.

Генерал
Эдвард Рыдз-Сміглы

Фрагмент карты (маёнтак Шалева)

Дарэчы, пад час размовы стала вядома, што Гаёўка некалі лічылася запольскай вёскай. Але ж перад вайной яе разагналі і апынулася яна на хутарах. Рапейкі - таксама раскіданая вёска. Усе гэтыя землі, пачынаючы ад Бароўкі ў накірунку да Заполля, раней лічыліся запольскімі.

- Казалі, што раней, яшчэ да будаўніцтва панскага палаца, была іншая пабудова. Яе называлі афіцыня, - далей працягвае Франц Круглы. У той час гэтым землямі валадарыў нейкі малады, яшчэ халасцяк, пан. У кожную суботу ён збіраў у гэтым будынку вясковуццаў, якія съехаўся з вялікіх вёсак - Хрулёў і Рапек. Тут народ весяліўся, танцеваў. А пан у гэты час заляцаўся да маладых прыгажунь. Але ж адночы гэту афіцыню нехта падпалиў. Дарэчы, яна была большых памераў за будучы панскі палац. А будаваўся ён яшчэ гадоў за трыццаць да майго нараджэння, у канцы XIX стагоддзя. Як мне казалі бацькі, гэты палац вырас дзякуючы запольскім мужчынам па прозвішчах Кулеш, Касы, Ляўшук. Будоўля ішла пад кіраўніцтвам пані Шалевіч-Квяткоўскай (якая і жыла затым у гэтым

Тут калісці і размяічалася афіцыня, 2016 г.

доме). Дык якая гэта была праца! Ставілі палац са-праўдныя майстры! Сядзіба была двухпавярховай. З другога паверха, дзе былі два вялікія пакоі, на ніз вяля лесвіца. Вельмі шмат збіралася ў сценах палаца заможных людзей. Нехта казаў, што і сваякі Дамейкі наведваліся. Бо яшчэ раней, менавіта на гэтым месцы, стаяў другі дом - у ім жыў Ігнацый Дамейка. Дарэчы, у свой час у нас называлі таго вучонага Данейкам, нават і мой тата так казаў.

А што тычыцца ранейшай афіцыні, то захаваліся ўспаміны і ў Валерыя Сліўкіна. Вось што ён распавядае на гэты конт:

- Калісці Феліцыя Феліксай Феліксай Круглая ўпэўнівала, што дом, дзе жыў Ігнацый Дамейка, не захаваўся: "Пасля таго, як Дамейка пакінуў маёнтак, яго арандаваў нейкі пан-халасцяк. Дом Дамейкі стаяў трохі ўбаку ад цяперашніх развалін. Потым ён згарэў, а новы дом ставілі Квяткоўскія (зарац ад яго застаўся фундамент). У пана-халасцяка было шмат работнікаў (усе былі нежсанатыя). Былі яны дужыя, рослыя, на-ват, прыгожыя. Калі наладжвалі танцы, то на ёсю акругу чуваць была музыка. А сам пан любіў дзяўчат мясцовых запрашаваць на гэтыя танцы. Выбіраў сабе найбаяўшую. Гэты дом спалілі пры пане-халасцяку. Яшчэ як былі дзецьмі, то капаліся на развалінах гэтага дома, знаходзілі чарапкі ад панскіх люстраў".

Ёй у спадчыну Заполле засталося

Акрамя заможных прадстаўнікоў Шалевіч збірала на набажэнствы, звычайна ў траўні месяцы, у свае пакоі і вяскойцаў. Усім хапала месца. А хто не з'яўляўся ў той дзень, то потым прылюдна перад усімі яго сароміла. Пані сама чытала малітвы. Увесь гэты "працэс" цягнуўся гадзіну-паўтары. На развітванні, кожны цалаваў яе руку. На рост была высокая, па складу - хударльвая. Мела сабак, з якімі хадзіла па алеі.

А ля палаца знаходзіўся пастаянны вартайнік, які ў выпадку чаго падаваў гук са свістка. Паненка толькі апоўначы клалася спаць: пастаянна чытала кнігі. Бібліятэка ў яе была вельмі вялікая. Магчыма, яшчэ некаторыя кнігі мела і ад Дамейкі.

- А вось гэты высокі падземны падвалчык,

Здымак падземнага падвала паненкі Шалевіч ля хаты Круглага Ф.А. 2016 г.

што за плотам, застаўся яшчэ ад самой пані Шалевіч, - знаёміца мяне з гістарычнай пабудовай спадар Круглы. - Ён глыбокі, увесь ацэментаўаны, калісці на самы яго верх вялі сходы. Па іх падымалася паненка і доўгі час, на версе сядзела, пільнавала сад. Кожны год ён даваў плады. Быў агароджаны абразной дошкай вышынёй у чатыры метры. Ужо пасля цвіцення яго даглядалі яўрэі, якім яна прадавала садавіну, а яны ўжо ў сваю чаргу, вывозілі за мяжу. Дык іншым разам, гуляючы ля плоту, Шалевіч высоўвала руку (апранутую рукавіцай, але з голымі пальцамі) праз шыліну з мэтай атрымаць пацалункі.

Даглядаў паненку Лаўрук (Лаўрэнці) Коска з Рапейкаў.

Неяк ён праткнуў пятку нагі калючкай акацыі, і пачалося загнаенне. Хутка вылечыўся, але потым увесь час кульгаў на гэту нагу. Тады яго ўзяла да сябе Шалевіч. Коска чысціў сцежкі ля хаты, нават карміў, мяняў бялізу нямоглай пані. Яна за старанні, перадала Лаўруку трэх гектары зямлі для трох яго сыноў. Дык адна хата за Хрулямі яшчэ стаіць, а другую ўжо разабралі. Былі выпадкі, калі Коска адпрошваўся на адпачынак, то Шалевіч прасіла ў пана Бэрхмана, каб той замяніў яго на майго тату. Тады бацька хадзіў на ноч і вартаваў палац. Што толькі ён не распавядаў нам, як вяртаўся да хаты! Аднойчы ў палацы паненкі прыпы-

Фурман Коска Лаўрэнці ля панскага палаца, у будучым - Запольскай сярэдняй школы. (Фота з польскага часу, з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Тут стаяў генератар

ніўся на тыдні два нейкі пан. Як сцымнела, то бацька прылёт на самаробны ляжак пад лесвіцай. Дык у той момант пачуў скрыпы дзвярэй, бразгanne па цэментаўанай падлозе з канца аднаго калідора ў другі. Бацька думаў, што гэта пан ходзіць, і не звяртаў асаблівай увагі, бо такія гукі чуў неаднаразова. Але ж пан-госць хутка спусціўся сам з другога паверху і запытуаў, адкуль гэтая бразгатня ў доме. Бацька і пан былі здзіўленыя, бо кожныя дзвёры мелі своеасаблівы скрып, зусім не такі, які пачуў пан. Магчыма, гэта хадзілі нейкія прывіды.

- А вось тут, - адводзіць у бок Ф. Круглы і паказвае мне не зусім кідкае месца, - калісці і размяшчалася афіцыня, якая збудавана была раней за палац. Пры пажары яна рухнула, і фундамент ад яе апынуўся пад цэглай. Чорнакапальнікі тут знайшлі шмат розных прыгожых люстраў. Дарэчы, калі на месцы палаца была школа, то там, дзе калісці размяшчалася афіцыня, стаяў генератар, які выпрацоўваў на салярцы электрычнасць.

- З ваших слоў атрымліваецца, што пані Галена Шалевіч жыла адна, была незамужній?

- Не, муж у яе быў - багаты памешчык Казімір Рудольфавіч Шалевіч. Яшчэ пры ім, здаецца, быў збудаваны дом для эканома маёнтка. Будынак гэты потым выкарыстоўваўся для запольскіх настаўнікаў. Ён і цяпер захаваўся.

Пра мужа Шалевіч шмат што казалі, розныя легенды хадзілі, што ён хварэў, нават у Францыі быў на лячэнні, але так і не вылечыўся; а хтосьці гаварыў, што яго забілі на дуэлі. Памёр ён 8 лістапада 1914 года, а пахаваны непадалёку - на мясцовых, на сёння ўжо старых могілках, што непадалёку ад Заполля, у Рапейках. Быў маёнтак Шалевічы і за Лідай (бліжэй пад Гародню), называўся Шалева.

Ён, напэўна, першапачаткова належаў мужу. Але калі сама не змагла кіраваць тым Шалевам, то і перадала землі ў арэнду нейкаму пану. З узікненнем калектыўнай гаспадаркі ад гэтай мясціны нічога не засталося.

Каментар. Звесткамі пра маёнтак Шалева са мной падзялілася мая родная бабуля Руцкая (Каравайская) Яніна Янаўна, якая калісці жыла непадалёку,

кіламетраў трох ад яго, у вёсцы Каламыцкія.

- Жыў там малады, як цяпер помню, гадоў трыццаці, пан Жылінскі. Я была нанятая да яго: капала бульбу. Мне было ў той час 16 гадоў. Аднойчы, як на-ведаліся туды белапалякі, то пачалася страляніна. У выніку былі забітыя з гэтага маёнтка ўкраінец і немец. А пан застаўся жывы і пайшоў у польскія партызы. Больш пра яго нічога невядома. Ведаю толькі, што яшчэ доўгі час стаялі тыя панская пабудовы. Цяпер бліжэй да былога маёнтка Шалева, каля 1 кіламетра, знаходзяцца вёскі Зенявічы і Мікуты.

Былі і такія тут паны

- А ў цэлым, паны-еканомы добра адносіліся да вяскоўцаў? - працягваю гутарку са спадаром Круглым.

- Адкажу так: паны дружылі з немцамі, а тыя за добрыя адносіны іх паважалі, - прызнаецца Франц Адамавіч. - Немец, хоць і жорсткім быў, але ж паважаў працавітых людзей, гаспадароў сваёй зямлі. Напрыклад, як у 1941 годзе прыйшлі немцы, то ў Заполлі з'явіўся пан Шаноўскі. Ён меў тут таксама зямлю, быў гаспадаром. Немцам дастаўляў збожжа і іншае, што выпадала на той час. Куды ўсё ішло, - невядома, магчыма нямецкім салдатам для пражыцця. Сёння, безумоўна, гэта і прыкра гучыць, але ж Шаноўскі спагадліва адносіўся да вяскоўцаў. У час нямецкага рэжыму, пры ім тут быў парадак, нават аб'ездзіў вёскі і загадаў вярнуць усё, што было расцягнута і раскрадзена: каровы, вазы, сельскагаспадарчыя прылады працы, механізмы і іншае. Ведаю аб tym, што Шаноўскі служыў у 77 палку ў Лідзе і быў суддзём, а яшчэ - здаецца, з'яўляўся сваяком Шалевіч Галены. Дык вось, калі з'явілася магчымасць выехаць у Польшчу (выдавалі палякам дакумент на свободны выезд), то шмат рапейкаўскіх жыхароў пакінулі гэтыя мясціны. Шаноўскі таксама выкарыстаў гэты момант: ён вывез пані Шалевіч. Але ж перад ад'ездам па яе просьбе, ён прынёс ёй торбачку зямлі з мясцовых могілак з мэтай, калі памрэ пані на чужыне, то каб па яе труне пасыпалі роднай зямелькай. У вельмі сталым узросце яна пакінула Заполле.

У tym, што паны былі дбайнімі гаспадарамі, захоўвалі парадак на сваіх землях, а за неахайнія адносіны сялянаў на зямельных угодзях маглі нават жорстка пакараць, на сваім прыкладзе зведаў сам Франц Круглы:

- Помню, як мяне, дзесяцігадовага хлопца, у 1939 годзе, пасадзілі вярхом на чорнага каня, спераду і ззаду паклалі некалькі пустых мяхоў для збору зерня. І я іх павёз у панскі маёнтак Сукурчы. У той час касілі жыта: ляжалі на палетках пракосы. Я вырашыў спраставаць свой шлях і паехаў праз гэтае поле. Ужо здалёк вершніка на кані заўважыў пан Пілецкі. Мяне ён прыняў за партызана. Ён выбег з ружжом і прыцэліўся. На шчасце падаспелі парабкі і папярэдзілі яго. Такім чынам, каб не працаўнікі, то мне мала не было б, а так абышлося праз маральнае пакаранне.

Як далей узгадаў Франц Адамавіч, што ў час

прыходу другіх саветаў, Пілецкія вымушаны былі пакінучы Сукурчы. Дык перад ад'ездам яны перавезлі ў Хрулі да яго цесця пчалінага вуллі, конскую вупраж. Для таго, каб захаваць хоць гэту маёмастць. Але ж з прыходам немцаў панства Пілецкіх назад сюды не вярталася. На жаль, маёнтак Сукурчы да сённяшняга дня не захаваўся.

- А вось, як ад'езджаў пан Бэрхман, - працягвае Ф. Круглы, - то майму тату ён падараў настенны гадзіннік, які добра адбіваў звон. З цягам часу свой ход ён спыніў, і яму месца знайшлося ў гаражы. Меў я і фотакарткі самога Бэрхмана і Шалевіч. Але ж як і гадзіннік, так і іх я перадаў прыезджаўшым калісці да мяне сваякам гэтых паноў.

Як далей згадаў спадар Круглы, у панская сядзібе, якая налічвала 12 пакояў, захоўвалася вельмі шмат кніг, а сцены былі аздоблены рознымі здымкамі. Дык пасля 1939 года, як прыйшлі рускія, метраў 30 ад палаца, у канец саду былі вынесены гэтыя кнігі, відокі, крэслы ў адну вялікую кучу і падпалілі іх. Дык я, дзесяцігадовы хлапчук, мае сябры, людзі з вёсак, узяўшы доўгія калы, потым выцягвалі спаленае панскае абсталяванне з вогніща.

I тут нямецкі быў разгром

- А якія ўспаміны захаваліся з часоў ваеннага ліхалецця? - задаю чаргове пытанне.

- Пасля таго, як адышло польскае войска, то непадалёку ад нашай хаты стаяў полк рускіх салдатаў, якія дзеля месца пражывання выкарыстоўвалі пансскую сядзібу. А пазней гэты дом належаў нямецкім салдатам, якія ўвайшлі на нашу тэрыторыю. Дык, як цяпер помню, сюды з'ехалася жандармерыя, у войску якой быў нейкі важны хлопец, камендант паліцыі, 12 паліцэйскіх, а астатнія - немцы. А было гэта ў час жніва, калі абламочвалі збожжа, якое, як мы разумелі, перавозілі ў Германію. Дадзенае размяшчэнне немцаў у Заполлі вельмі растрывожыла рускіх салдатаў. Узброеныя боепрыпасамі, яны ўварваліся сюды і разбілі немцаў. Стаяў страшны грукат. Наша хата размяшчалася на доле Заполля, то мы хаваліся ў падвале каморы пад лавай, дзе захоўваліся буракі. Але ж непадалёку расла альшына, праз якую 2 немцы ўцяклі ў Ліду. Тады, як зайшло сонца, страляніна закончылася, бо баяліся рускія, што пачуе ў Лідзе патруль. Але маўчала толькі агнястрэльная зброя. Салдаты на гэтым не спыніліся: пайшлі на атаку ўручную. Важнага хлопца з жандармерыі яны забілі бярозавым калом за захаваным яшчэ на сёння домам эканома маёнтка. А каменданта распаластава гранатай, кінутай у акоп, які быў выкапаны ля сходаў панскага палаца. Потым мой брат па загаду рускіх запрог коней і забітых немцаў завезлі ў Ліду. Салдатаў таксама было не мала: яны хаваліся з коньмі то ў лесе, то ля могілак, то на балотах са зброяй. Усё ж, немцы, што змаглі ўратавацца ад агнястрэлу, паведамілі свайму лідскаму кіраўніцтву пра ваеннае дзеянне, якое адбылося ў Заполлі. Нямецкае начальніцтва імгненна з'явілася ў маёнтку і загадала сабраць з акруті ўсіх жыхароў у хлеў і спаліць.

Але заступіўся пан Шаноўскі, які валодаў нямецкай мовай і растлумачыў, што мясцовыя жыхары ў гэтым справе не вінаватыя. Урэшце рэшт загад быў адменены.

Каментарый. У шматлікіх літаратурных крыніцах, у якіх сабраны звесткі пра ваенныя падзеі на Лідчыне, не змяшчаеца інфармацыя пра бой у вёсцы Заполле. Гэта першы аповед ад сведкі тых часоў. Такія напады, як вядома, былі ў вёсках Дакудава, Беліца і Тарнова. Ва ўсіх гэтых выпадках дзеянічалі невялікія партызанскія групы. Яны складаліся з чырвонаармейцаў, якія засталіся тут летам 1941 года. Пазней, у траўні 1942 года, немцы паспрабавалі іх паставіць на ўлік. Тых, хто з'яўляўся, арыштоўвалі і накіроўвалі ў Германію, а астатнія пачалі хавацца па лясах і фармаваць партызанскія групы. Верагодна, што такая група і арганізавала гэты бой. Узгаданы факт з'яўляецца важным для нас, бо пра яго не было вядома да сённяшняга часу.

Ваенны ўспамін - балочы

- Калісці (1944-1945 гг.) былі так званыя хапуны (лапуны), - працягвае суразмоўца, - якія вярхом на конях апярэджвалі фронт і хапалі людзей. У іх рукі трапілі і мае два браты Чэсь і Стась, якія хаваліся пад страхой другога паверх пансага палаца. Не змог схавацца ў панскім агародзе і Янак Дзехцярэвіч. Усіх забралі на фронт... Мой брат Чэсь вярнуўся з фронту кантужаным ад снарадаў і распавёў нам пра тыя жахі, якія давялося яму перажыць. Мы дазваліся, што Стась быў у пяхоце, моцна паранены ў правае плячо. На нямецкай тэрыторыі, паблізу Одэра і Нісы, немцы захапілі салдат у палон. Пазней пэўная колькасць палонных вырвалася з рук фашыстаў, іншых германцы пагналі на так званы "амерыканскі" фронт, а слабых і раненых палонных зганялі ў нейкі падвал і там іх спальвалі... Пасля вайны сын мамінага брата ездзіў у Польшчу і на могілках бачыў пліту з пералічанымі прозвішчамі загінуўшых ахвяр, сярод якіх пазначаны і мой брат, Круглы Станіслаў.

Даведка. У спісе "Ураджэнцы Рэспублікі Беларусь, прызваныя Лідскім раённым ваенным камісарамі, што загінулі або зніклі без звестак за межамі рэспублікі", які захоўваецца ў фондах Лідскага гісторычна-мастацкага музея, пазначаецца, што Іван Станіслававіч Дзехцярэвіч лічыцца зніклым без звестак у сакавіку 1945 года, а браты Круглыя Станіслаў і Часлаў запісаны толькі як прызыўнікі Лідскага ваенкамата за 2 жніўня 1944 года.

Франц Адамавіч падзяліўся наступным успамінам з мэтай, што можа адклікнечца хто-небудзь, калі прачытана будзе ў друку.

- Непадалёку ад хаты, дзе жыла наша сям'я, у бок вёскі Хрулі размяшчалася вялікі агарод, на якім вырошчваліся памідоры, капуста і іншая агародніна. А на ім увіхаўся 25-гадовы юрэй у якасці агародніка, але пад наглядам пана Шаноўскага. Сюды ён збег з Ліды разам з жонкай і з трохгадовым дзіцём, а месцам жытла для іх стаў панскі палац. Чуткі аб tym, што тут

пражывае яўрэй, разносіліся па вёсках. А гэты малады хлапец яўрэйскай нацыянальнасці, ведаючы што ў маёнтак едуць немцы, то праз сад імгненна прыбягаў да нас і пачынаў круціць жорны, каб свае чорныя кучаравыя валасы забляліць мукой, бывала што і проста абсыпаўся ёй. І вось аднойчы з майм татам ён рызынуў паехаць у Ліду, каб прадаць памідоры на рынку. У гэты ж час у маёнтак прыехаў Шульц - адзін з галоўных немцаў над Лідай, камендант, а з ім - перакладчыкі. Шульц пацікаўся ў Шаноўскага пра агародніка. Пан не затаіў, признаўся. Тады немец і яго каманда спраставалі дарогу і спаткалі іх каля "Кумавай ямы" (месца, дзе прыпыняліся перад хрышчэннем дзіцяці кум і кума дзеля інтymнага збліжэння), што за Гаёўкай. Папрасілі яўрэя злезі з воза і яго, ужо заблялага, павялі ў лес і застрэлілі. А жонка, дазнаўшыся пра гэтае няшчасце, з дзіцём уцякла ў вёску Бельскія. Там яго і пакінула на апякунства людзям, а разам з тым перадала ім гроши, якія засталіся ад продажу памідораў. Дык куды падзелася маці - невядома. Тоё ж самае, ніхто не ведае пра лёс дзіцяці. З тых пор праішло нямала часу, і дазнацца ўжо складана.

За школьнай партай у сядзібе панской

...Штосьці сканчае свой век, штосьці працягвае дзейніцаць. Школы ў тым ліку. На сённяшні дзень, на жаль, спынілі існаванне звыш за 40 афіцыйных вясковых школ на Лідчыне: Споркаўская (базавая), Збліянская (базавая), Панямонская (базавая), Моцевіцкая (сярэдняя), Голдаўская (сярэдняя), Сямашкаўская (базавая), Ігнаткаўская (пачатковая), Парэцкая (сярэдняя), Красноўская (сярэдняя, затым - базавая), Мейравская (базавая), Папернейская (базавая), Навасёлкаўская (базавая), Мыцкая (пачатковая), Крыніцкая (базавая), Дзітрыкаўская (сярэдняя), Дакудаўская (сярэдняя), Яўсеевіцкая (базавая), Далекская (базавая, затым - пачатковая), Кенцеўская (базавая), Шайбакоўская (базавая), Вялічкаўская (базавая), Запольская (сярэдняя, потым пачатковая), Белявіцкая (базавая), Сцеркаўская (пачатковая), Табальская (базавая, затым - пачатковая), Траццякоўская (пачатковая), Астраўлянская (пачатковая), Буцілаўская (базавая, затым - пачатковая), Вангінская (пачатковая), Гарнёўская (пачатковая), Забroeўская (пачатковая), Беневіцкая (базавая), Нёманская (вёска Сялец) (базавая), Радзівоніўская (базавая), Мастаўлянская (пачатковая), Белевіцкая (базавая), Леснікоўская (пачатковая), Канюшанская (вёска Вялікія Канюшаны) (базавая), Няцецкая (базавая), Гервянікская (базавая). У гэты лік, як бачым, уваходзіць і Запольская школа, якая мае сваю цікавую гісторыю.

Пасля вайны па савецкай традыцыі панскі палац, калі яго не паспявалі спаліць, або расцягнуць на дровы нашы добрыя, памяркоўныя людзі, мусіў адысці пад нейкую дзяржаўную інстытуцыю (сельсавет, кантара, клуб, чытальня). У выпадку Заполля палац адышоў пад школу. Праз пэўны час ад школы застаўся толькі падмурак.

Рэдакцыя часопіса "Лідскі летапісец" некалькі разоў прыступала да гісторыі Запольскай школы.

Пасля расчысткі сядзібы ў 2006 годзе рэдакцыя часопіса, між іншым, зварнулася да тых чытачоў, якія могуць дапамагчы развеяць міфы аб адсутнасці звестак і фотаздымкаў раней размешчанай тут Запольскай сярэдняй школы. Спадзяванне было недарэчным: у "Лідскім летапісцу" чытачы пазнаёміліся з новым матэрыялам "Доўгачаканая знаходка" ў № 2 (38), 2007 год, які дапоўніў папярэдні матэрыял. У гэтым паспрыяў выпускнік Запольскай сярэдняй школы Іосіф Іосіфавіч Лоўкіс, які з 1958 па 1968 год вучыўся ў сценах адукацыйнага будынка і з'яўляецца выпускніком апошняга выпуску ўзгаданай школы. Ім жа і былі дасланыя фотаздымкі, а таксама складзены план размяшчэння памяшканняў.

Здымкі Запольскай школы з архіва яе выпускніка Іосіфа Іосіфавіча Лоўкіса

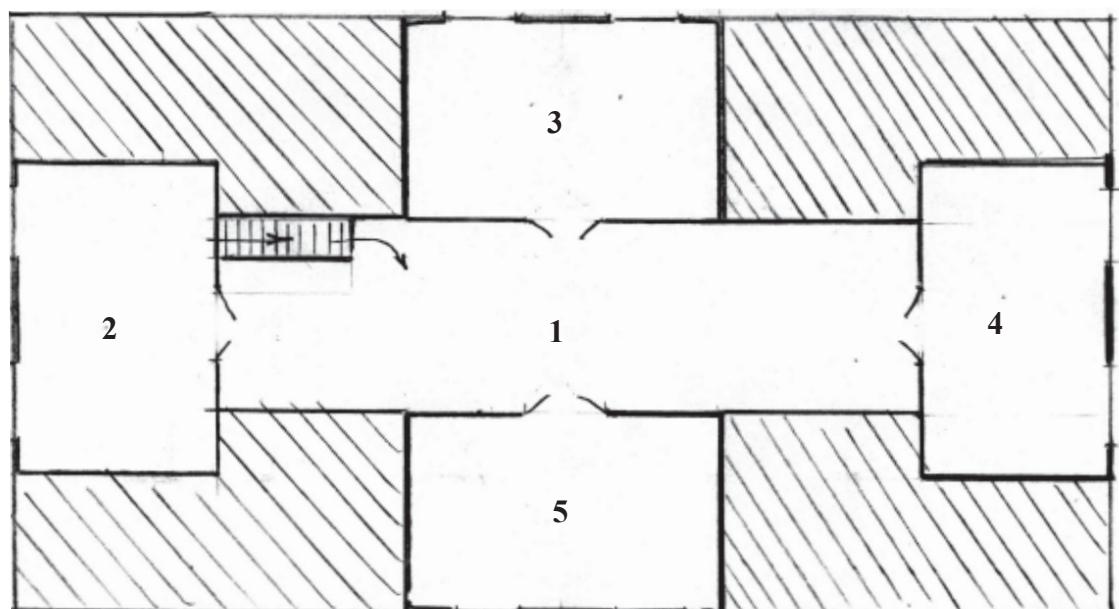
Аднак, гэта было не апошні прыступак у даследаванні няіснай ужо школы. Прыйшла мая чарга заніцца гэтым пытаннем.

Што ж мяне, як краязнаўца, прымусіла пранікнуць у мінулае жыццё не захаванага адукацыйнага будынка ў Заполлі? Першапачатковым адказам можа стаць павага да Радзімы, да свайго краю, да сваіх каранёў. Сюды можна дабавіць моцнае слова ПАТРЫЯ-ТЫЗМ. Аднак, кожны свядомы беларус павінен задумацца: тое, што захаваем мы сёння, перадасца нашым нашчадкам. Разам з гэтым мы здолеем зберагчы культуру, пэўныя традыцыі... Ва ўсім стаіць адно слова - ГІСТОРЫЯ. У гэтым перакананы і самі лідзяне.

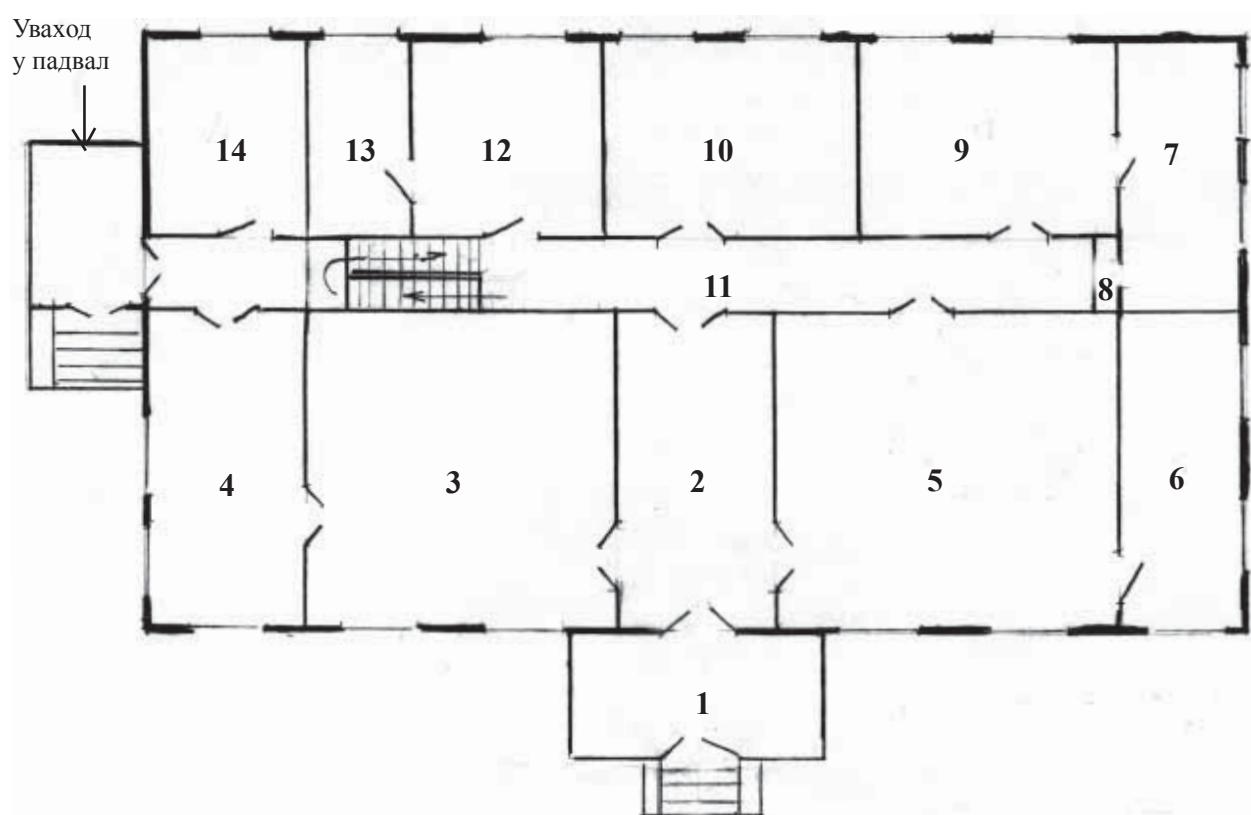
Пасля публікацыі ў "Лідскай газеце" ў № 97 (12505) за 28 жніўня 2014 года "Запольская зямелька з сядзібай Дамейкі, або Аб тым, у якім стане захоўваецца маёнтак чылійскага вучонага" паступілі просьбы ад зацікаўленых чытачоў. Некаторыя прасілі, каб аўтар прадоўжыў далейшую вандроўку па ўзгаданай

**План размяшчэння
памяшкання ў Запольскай сярэдняй школы, 1968 г.
Аўтар Іосіф Іосіфавіч Лоўкіс**

II паверх

I паверх

- 1. Ганак.
- 2. Калідор (фае).
- 3. Класны пакой.
- 4. Класны пакой.
- 5. Актавая зала.

- 6. Бібліятэка.
- 7. Класны пакой.
- 8. Каморка.
- 9. Класны пакой.
- 10. Класны пакой.

- 11. Калідор (4 пачныя стаякі).
- 12. Настаніцкая.
- 13. Кабінет дырэктара.
- 14. Кухня.

вёсачцы Заполле, шырэй падаў звесткі пра панскі маёнтак і яго эканомаў, а іншыя, нават, казалі, што гэты край насычаны каштоўнымі гістарычнымі звесткамі, якія трэба паспесь даследаваць, пакуль жывуць іх носьбіты. Што ж, вельмі слушныя былі просьбы і парады, якіх абысці было проста немагчыма, і таму я зноў рушыў туды - наперад па мінулае.

Публікацыя дала яшчэ адзін штуршок: на адрас рэдакцыі быў дасланы ліст - успаміны ад былой настаўніцы Запольскай школы Круглай Лідзіі Міхайлаўны, якая, між іншым, падзялілася і каштоўнымі фотаздымкамі гэтай адукацийнай установы.

Ліст быў змешчаны таксама ў "Лідскай газеце" (17 студзеня, 2015 г., № 5 (12561)) у матэрывале "Запольская школа? Дык гэта ж мая школа!", якім яна дапамагла раскрыць далейшы лёс гэтай пабудовы - ужо Запольскай школы.

Вось гэты ліст.

"Дарагая рэдакцыя "Лідской газеты". У адным газетным нумары я прачытала матэрыял пра Ігната Дамейку. У ім часта ўзгадвалася пра Запольскую школу. Пры чытанні маё сэрца білася ўсё мацней і мацней. Чаму? Дык гэта ж мая школа!!! Менавіта тут я пачала сваю працуўную дзеянасць, адпрацавала 6 гадоў - з 1958 па 1964 год.

У 1958 годзе пасля заканчэння Гомельскага педагогічнага інстытута імя В.П. Чкалава (цяпер універсітэт імя Францыска Скарыны) я была накіравана ў Лідскі раён на працу ў Запольскую сярэднюю школу выкладчыкам рускай мовы і літаратуры. У гэтых год усе, хто закончыў ВНУ (гісторыкі, матэматыкі, біёлагі і інш.), былі накіраваны ў Лідскі раён. З чым гэта звязана, не ведаю, але думаю, што не хапа-

ла ў той час кадраў.

Вось і школа. Мяне сустрэлі вельмі добра. Дырэктар школы Карапар Валянцін Фёдаравіч патрасіў сваю жонку Урбановіч Аляксандру Аляксандраўну, каб яна накарміла і напіала мяне, а завучу школы Блажэю Пятру Іванавічу загадаў завесці на кватэру.

Мне дали класнае кірауніцтва ў 5 класе і выкладаць урокі рускай мовы і літаратуры ў 5-7 класах.

У школе быў харошы, згуртаваны падкаleckтыў, а галоўнае, лёгка, весела і цікава мы праводзілі час. Удзельнічалі ў мастацкай самадзейнасці, ездзілі па вёсках з канцэртамі, ніколі не сумавалі. А ў якіх умовах мы там працаўвали?! Не было свята. Але генератор падаваў светло ў школу раніцай і вечарам. Адказваў за гэта адзін з выкладчыкаў школы.

Не было нікага транспарту. А ад нас да Ліды было 8-9 кіламетраў. Але затое ў школе быў конь. Яго глядзеў рабочы Хадарук Вацлаў, які летам запрагаў яго ў воз, а зімою - у сані і тады вёз усіх ахвочых у Ліду па пакупкі, па працягуты, і, нават, у лазню. Як было рамантычна! Не распавесci!

Што сабой уяўляла Запольская школа? Гэта была панская сядзіба з двумя паверхамі, абсаджаная вакол кустамі бэзу. На першым паверсе з калідора на другі паверх вяла прымітывная лесвіца. Тут размяшчалася сцэна, быў калідор з глядзельнай залай, дзе арганізоўвалі танцы. Ды якія танцы! Лепыя за ўсякую дыскатэку! На другім паверсе размяшчаліся класы, кабінеты з нагляднасцю па мовах, матэматыцы, фізіцы, біялогіі і іншых прадметах.

У школе быў інтэрнат і столовая для дзяцей, якія пражывалі ў ім. Рыхтавала абеды душэўны, чулы чалавек Лукуць Соф'я. За школай рос вялікі фруктовы

Запольская сярэдняя школа. (Фота з асабістага архіва былой настаўніцы школы Круглай Лідзіі Міхайлаўны)

сад. Школа здавала яблыкі на харчканцэнтраты, а на выручаныя гроши куплялі падарункі дзецим, розныя прызы.

Канешне, было зацесна, але праз некалькі год Запольская школа пераехала ў Крупаўскую, новую школу.

Вёска Заполле і школа сталі для мяне родным домам і другой радзімай. Я ж нарадзілася, вучылася і закончыла школу на Украіне, у Чарнігаўской вобласці. А ў Заполлі і ў самой Запольской школе акружылі мяне цяплом і клопатам. Тут з'явіліся добрыя сябры і таварышы. А якія выдатныя былі бацькі маіх навучэнцаў. Тут у Заполлі я знайшла сваё шчасце - выйшла замуж за выкладчыка працоўнага навучання Круглага Барыса Іванавіча, тут я нарадзіла дзвюх дачок.

З Запольской школы выйшла шмат выбітных асоб. Напрыклад, Бруchykava (дзяячкае прозвішча Ка-лошка) Людміла Леанідаўна - былы член рэдакцыі "Лідскай газеты", а таксама Лапко Тадэвуш Іванавіч - былы мой пяцікласнік і пасля загадчык Лідскага РАНА.

Кожны год вясной ў школе была традыцыя фатаграфавацца. Я дасылаю некалькі фотаздымкаў.

А цяпер я жыву адна ў аграгарадку Тарнова, але адзінокасць не адчуваю, бо да мяне прыязджаютъ мае дзеци, падтрымліваю сувязь з педкалектывам Тарноўскай сярэдняй школы, дзе я адпрацавала 20 гадоў. У дадатак мяне акружаютъ добрыя сябры, таварышы і выдатныя суседзі.

З павагай Круглая Лідзія Міхайллаўна".

Гэтай інфармацыі, здаецца, ужо было б дастаткова. Урэшце-рэшт, яшчэ адна старонка нашай гісторыі адкрыта. Але, перабіраючы храналогію развіцця школы, прыйшлося задумачца: у якім жа годзе была афіцыйна адкрыта Запольская сярэдняя школа?

Адказ, хочацца верыць, удалося знайсці ў са-мім горадзе. А, менавіта, у аднаго з першых вучняў Запольской сярэдняй школы, з якім пазнаёміла мяне дачка былога дырэктара Кашпара Валянціна Фёдара-віча Таццяна Валянцінаўна. Ён - Шурмей Казімір Станіслававіч, родам з суседняй вёскі Рапейкі.

На шчасце, Казімір Станіслававіч захаваў і фотаздымкі гэтай Запольской школы. Справа ў тым, што аўтарам іх з'яўляецца менавіта ён сам. Паколькі не было электрычнасці (з'явілася яно ў Заполлі толькі ў 1962 годзе), каб праявіць плёнку, то малады фатограф з дапамогай дзённага святла і сонца вырабляў фотаздымкі. Такі працэс называецца контактнай фатаграфіяй. Сярод шматлікай колькасці гэтых каштоўных кадраў ужо смела можам уяўіць саму школу - яе фасад, яе архітэктурныя асаблівасці, а таксама адно з па-

Шурмей Казімір
Станіслававіч (вучань
Запольской базавай
школы), фота 1956 г.

Запольская сярэдняя школа, на 1 мая вучні Бубен і Шэўчык вешаюць сцяг.. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмей Казіміра Станіслававіча. Фота 1957 - 1958 гг.)

мяшканняў - клас, дзе ідзе занятак, ёсьць групавыя фотаздымкі вучняў і настаўнікаў падчас пэўнага дзяяния.

Як ён мне сам прызнаўся, у школу пайшоў позна, бо так склалася ў яго здароўе, не ў першы клас, а адразу ў другі. На той час яму было 12 год. Было гэта ў 1949 годзе. Закончыў родную школу ў 21 год - у 1958 годзе. Як мне зазначыў суразмоўца, што ў пачатку школа размяшчалася ў суседній вёсцы Хрулі, але называлася Запольскай. Дзе размяшчалася школа ў

Запольская сярэдняя школа. Вучні 9 класа на ўроці. Фота 1957 года. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Настаўнікі Запольской школы Блажэй Пётр Іванавіч і Зоя Сцяпанаўна, іх сын Слава. Фота 1958 г. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Вучні Запольской СШ, на ўроці фізкультуры . Фота 1957 года. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Настаўніца Запольской школы Скрэнда Марыя Аляксандраўна. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Наставніца Запольской школы Эмілія Мікалаеўна. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Наставнікі Запольской школы (на пярэднім радзе Зоя Сцяпанаўна Блажэй, Ірына Фёдарараўна Шакоцька, Марыя Аляксандраўна Скрэнда). Фота 1957-1958 гг. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Урок з піянерважежатай - наставніцай Запольской школы Скрэнда Марыяй Аляксандраўнай. Фота 1957-1958 гг. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Наставніца былой Запольской базавай школы Бельская Леанарда Вацлаваўна. 2016 г.

Падчас працы ў школе жылі сем'і дырэктара Кашара Валянціна Фёдаравіча, завуча Блажэя Пятра Іванавіча. На фота: на парозе наставніца бел.мовы і літаратуры Урбановіч Яніна Андрэеўна, на двары - наставніцы хіміі (?) Яўгенія Філіпаўна. (Фота з асабістага архіва былой наставніцы Запольской школы Урбановіч Яніны Андрэеўны)

Запольская сярэдняя школа (вучні 6 класа з настаўнікамі: пасярэдзіне дырэктар Рынкевіч Васіль Віктаравіч, настаўнік Барташэвіч Мікалай Аляксандравіч). Фота 1954 года. (Фота з асабістага архіва вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Запольская сярэдняя школа (вучні 7 класа з настаўнікамі: пасярэдзіне дырэктар Рынкевіч Васіль Віктаравіч, завуч Блажэй Пётр Сцяпанавіч). Фота 1955 года. (Фота з асабістага архіва вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

*Запольская средняя школа (учні 8 класа з настаўнікамі і завучам Блажэем Пятром Сяпанавічам).
Фота 1956 года. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)*

Запольская средняя школа (учні 8 і 9 класа з настаўнікамі: пасярэдзіне дырэктар Кашпар Валянцін Фёдаравіч, завуч Блажэй Пётр Сяпанавіч). Фота 1956 года. (Фота з асабістага архіва былога вучня Шурмея Казіміра Станіслававіча)

Запольская сярэдняя школа. Вучні 10 класа з настаўнікамі: на першым плане Шурмей Казімір Станіслававіч і настаўніца-піянінерважсцята Скрэнда Марыя Аляксандраўна, пасярэдзіне ў другім радзе - завуч Блажэй Пётр Сцяпанавіч, дырэктар Каіпар Валянцін Фёдаравіч, настаўніца матэматыкі Блажэй Зоя Сцяпанавічна, у трэцім радзе - пасярэдзіне настаўніца матэматыкі Урбановіч Аляксандра Аляксандраўна). Фота 1957 года. (Фота з асабістага архіва вучня Шурмей Казіміра Станіслававіча)

Хрулях: не вядома, бо ніякіх фотаздымкаў не засталося.

У канцы 60-х гадоў XX стагоддзя Запольскую сярэднюю школу закрылі.

А чаму закрылі сярэднюю школу, жыхарка аграгарадка Крупава Масла Тарэса Канстанцінаўна - былая настаўніца школы ў Заполі (але ж не сярэдняя, а ўжо пачатковай) тлумачыць тым, што гэты будынак з'яўляўся аварыйным. Апошнім дырэктарам на той час быў Вільбік Іван Іванавіч, які, між іншым, адразу стаў першым дырэктарам Крупаўской сярэдняй школы, адкрытай у 1969 годзе.

Для ўдакладнення гэтага пытання прыйшлося звярнуцца ў Лідскі занальны дзяржаўны архіў. Стала вядома, што на 1968-1969 гг. (гады закрыцця школы) Запольская сярэдняя школа была рэарганізавана ў пачатковую, а потым наогул перамяясцілася ў адкрыту новую - Крупаўскую сярэднюю школу. Зазначу, што з першага навучальнага года ў гэтай навучальнай установе ў пачатковых класах вучылася 58 вучняў, з 5 па 8 класы - 97, а ў 9 і 10 класах - 31 школьнік. Агульная колькасць складала 186 навучэнцаў з наведваннем школы ў адну змену. Меўся прышкольны ўчастак памерам 1,5 га.

- Шкада, што не захаваўся гэты палац. Яго цяпер маглі бы выкарыстоўваць як турыстычную

сядзібу ці нават як аздараўленчы цэнтр, бо тут выдатнае месца: шмат незадзейнічанай зямлі, чыстае паветра... На маіх вачах разбіralі той палац..., - гаворыць Франц Адамавіч Круглы.

Як стала вядома, было гэта ў канцы 60-ых гадоў. Франц Адамавіч у той час працаваў трактарыстам у мясцовым калгасе. А на тэрыторыі калгаса "Новы Нёман", у вёсцы Панямонцы не хапала бярвёнаў для пабудовы школьнай сталовай і класаў. І было вырашана: разабраць панску сядзібу ў Заполі. 12-14 хлопцаў з той мясцовай гаспадаркі не маглі ўручную зрушыць панская сцены. Да гэтай справы прыйшлося далучыцца трактарысту Ф. Кругламу, які, закінуўшы трос за бярвёны, разадраў сцены. І палац зрушыўся. Па словах суразмоўцы, бярвёны былі вельмі моцна змацаваны паміж сабою нейкім незвычайнім спосабам.

- Мне, нават, дазволілі некалькі бярвёнаў узяць, - прызнаецца Франц Адамавіч. - Дык я з іх для гумна ніжні рад сцяны змайстраваў. З тых пор прайшло не мала часу, але ад іх і цяпер разносіцца звон, як з новага матэрыялу. Ды яшчэ і падлога ў каморы маёй хаты заслана з дошак таго палаца.

Каментарый. Больш дакладны лёс будматэрыялу з Запольскага палаца прыйшлося высветліць аўтару гэтага артыкула ў жыхара вёскі Панямонцы

*Вучні 7 класа і настаўнікі (Вашкевіч Ганна Канстанцінаўна, Яцэнт Аляксандравіч, Леанід Іванавіч, Урбановіч Яніна Андрэеўна, Вільбік Іван Іванавіч - дырэктар) Запольскай сярэдняй школы. 1966-1977 гг.
(Здымак з асабістага архіва выпускніцы Крупаўскай сярэдняй школы Круглай Марыі Францаўны)*

На парозе Запольскай сярэдняй школы (пасярэдзіне - дырэктар Кашпар Валянцін Фёдаравіч, ніжэй - справа Клепель Данил Грыгор'евіч, злева - Урбановіч Яніна Андрэеўна, вышэй над ёй - Урбановіч Віктар Юльянавіч, сярод іх - вучні). Фота 1962-1963 гг. (Фота з асабістага архіва былой настаўніцы Запольскай школы Урбановіч Яніны Андрэеўны)

Дзірбука Канстанціна Канстанцінавіча, звязаўшыся па телефоне. Як стала вядома, К. Дзірбук у тых гадах (1969-1970) быў брыгадзірам той будаўнічай брыгады, якая прымала ўдзел у разборцы панскай сядзібы. На

Круглая Марыя Францаўна - вучаніца Запольскай, выпускніца (1970 г.) Крупаўскай сярэдняй школы. 2016 г.

сённяшні дзень, ён застаўся адзін з тых хлопцаў. Як зазначыў суразмоўца, у дапамогу былі запрошаны і салдаты. Сярод мэблі, якая змяшчалася ў будынку, былі варштаты з уроکаў працы, а разам з тым і печкі

для абагрэву школы, між іншым, сцены былі атынкаваныя, моцна змацаваныя між сабою. У той час загадчыкам РАНА быў Кашпар Валянцін Фёдаравіч, які да гэтага працаваў дырэктарам Запольскай школы, а намеснікам старшыні райвыканкама быў Баранаў Георгій Паўлавіч. Разбор палаца ішоў пад кіраўніцтвам галоўнага інжынера Лідскага райвыканкама Кірчука Івана Казіміравіча, а старшынём калгаса "Новы Нёман" быў Блажэй Уладзімір Іванавіч. З прывезеных бярвёнаў дабудавалі класы, сталоўку Панямонская базавай школы, нават і інтэрнат. Памер школы атрымаўся: у даўжыню 18 м, у шырыню - 12 м, а памер

Здымак былога Панямонскай восьмігадовой базавай школы (1968-1969 гг.) і сучаснага (2016 г.) яе будынка. Частка яго складзена з бярвення ў запольскага палаца.

інтэрната - 9 м х 6 м адпаведна, будынак якога пасля атрымаў форму пабудовы ў выглядзе літары "Г". Доўгі час існавала Панямонская базавая школа, і толькі ў 2002 годзе яе дзеянасць спынілася: яна пераехала ў Пескаўскую сярэднюю школу. Цяпер гэты будынак перададзены на баланс АТ "Хрысціянская садружнасць дарослых і маладых".

Запольская пачатковая школа

Пасля закрыцця сярэдняй школы ў Заполі адкрылі пачатковую. А размяшчалася яна ў дому, дзе жылі настаўнікі, якія таксама пакінулі гэтыя мясціны і былі накіраваны на працу ў іншую школу. Масла Тарэса Канстанцінаўна паведаміла, што пасля таго, як закрылі сярэднюю школу, побач ля яе будынка адкрылася менавіта новая пачатковая школа, якая існавала з 1968 па 1983 год. Але ж і гэтая школа скончыла сваё існаванне. Прычына яе закрыцця: зменшылася колькасць дзяцей у бліжайшых вёсках. Сама суразмоўца працавала там з 1974 па 1979 год (да адкрыцця дзіцячага садка ў Крупаве), прытым, адзінай на школу і мела ў класе 17 вучняў. На шчасце, гэты будынак захаваўся да нашага часу (там жыве адзін з жыхароў вёскі Заполле).

Між іншым, у Тарэсы Канстанцінаўны захаваліся фотаздымкі, на якіх, менавіта, адлюстраваны дзецы пачатковай школы.

*У гэтым доме калісьці месцілася пачатковая Запольская школа, а цяпер жыве спадар Роўба.
2016 г.*

Настаўніца былой Запольскай пачатковай школы Масла Тарэса Канстанцінаўна з вучнямі, сярод якіх Карэйва Віктар, Бубен Валера, Адалеўскі Валера, Букатка Аня, Букатка Зоя, Круглы Юра, Коска Люда, Улан Віця, Лапко Люда, Лабацкая Тарэса, Хіман Валя, Паўлюкевіч Тарэса і інш. 1976 г.

Настаўніца былога Запольскай пачатковай школы Масла Тарэса Канстанцінаўна з вучнямі

На той час, у Запольскай пачатковай школе мова выкладання таксама была беларуская. У першым класе было 11 вучняў, у другім - 16, у трэцім - 13, у чацвёртым - 15, усіх налічвалася 55 вучняў, і ўсе вучыліся толькі ў першую змену. Выкладчыкаў было толькі двое. На 210 метрах квадратных было 2 класныя пакоі. Ля школы быў прышкольны ўчастак, які меў памер 0,30 га. Адлегласць да пачатковай школы складала 6 км, да сямігадовай - 3 км, да сярэдняй - 4 км.

- Шмат вады ўцякло з тых пор праз нашу Крупку. Калі ўсё узгадаць, то цэлую кнігу можна было бы сабраць, - кажа Франц Круглы. - Усяго ўдалося пабачыць на сваім вяку. За працай нават не заўважыў як і гады паляцелі. Адзін застаўся з братоў. Я і цяпер не складаю рукі. Маю трактар. Але вось, каб яе трасца: аднойчы займаўся зварачнымі работамі ў камбайніне і залез у цёмнае месца, хацеў як найлепш выкананаць зварку, дык шчыток у гэтых нязручных умовах калінікалі выкарыстоўваў. Дык потым суткі не мог глядзець, ноччу вочы рэзала, быццам, жвірам хто па іх цярушыць ці напільнікам шаруе. Адно вока прайшло, а другім - перастаў бачыць. Урэшце рэшт, пасля звароту да лекара прыйшлося ампуціраваць левае вока, на якое цяпер пастаянна накладаю павязку. Нічога, жыць можна. Абы горш не было... Кватэры, машыны, сучасная тэхніка, дачы за горадам, дахоп прадуктаў -

чаго болей хацець? Унукі раяць пажыць у Лідзе. Я адмаўляюся: таксама прыезджае аўталаўка, якая прывозіць усё, што замаўляеш. Праблем няма... Мне тут лепш падабаецца: прырода, агарод, свабода, сам сабе гаспадар. Я загартаваны і пранікнуты tym часам, які насычаны ў маім жыцці разнастайнымі шляхамі, праз якія прайшоў ужо амаль восьмы дзесятак гадоў і пакінуць свае мясціны не дазваляе сэрца, бо гэтае самае, што адрачыся ад спадчыны, якая мне засталася ад продкаў.

* * *

Трэба зазначыць, што гэты матэрыял рыхтаўваўся да юбілею Ігната Дамейкі. Напрыканцы 2016 года ў Ліду, а менавіта ў Лідскі гістарычна-мастацкі музей, завіталі даследчыкі жыццёвай і творчай дзейнасці вучонага. Аўтару гэтых радкоў давялося сустрэцца з цікавымі суразмоўцамі - са старшынём літоўскага таварыства імя Ігнацыя Дамейкі, акадэмікам Альгімантасам Грыгялюсам і старэйшым навуковым супрацоўнікам Інстытута прыродакарыстання НАН Беларусі Алегам Гайдукевічам.

Ад Альгімантаса Грыгялюса стала вядома, што хатняя бібліятэка Ігната Дамейкі сапраўды захавалася. Аб гэтым вядома з даследчай працы даследчыкаў Л. Коўкель і С. Мароз (Kowkiel, L. Ksiagozbior Ignacego

З вучонымі - даследчыкамі спадчыны Ігнацыя Дамейкі Альгімантасам Грыгялюсам і Алегам Гайдукевічам пад час наведвання Лідскага гістарычна-мастацкага музея. 2016 год

Domeyki (w swietle inwentarza rekopismiennego z 1834 roku). In.: Od strony kresow. Studia i szkice. Cz. 2. Pod red. Haliny Bursztynskiej. Krakow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedago-gicznej, 2000, s. 123-135. 2. Rejestr knigam, konfi-skovannym u miacieznika Ignatija Domejki, ijlul 1834 goda. Sostavil S. Moroz (in Russian). Kept at: Panstwowe Archiwum Historyczne w Grodnie (State Historical Archive in Grodno, further - PAHG), unit

31, cover 2, file 59, page 153-164v.). Ад даследчыкаў стала вядома, што рыхтуеца да выдання чарговая кніга пра нашага знакамітага земляка да 215-годдзя з дня нараджэння, у якой змесціцца новыя звесткі і факты з яго жыцця.

Сапраўды, у першыя дні жніўня 2017 г.

Праўнучка Ігнацыя Дамейкі Пас Дамейка Леа-Пласа з аўтарам матэрыяла. 2017 г.

Беларусь адзначыла гэтыя ўгодкі: былі праведзены імпрэзы ў Менску, у якіх прымалі ўдзел прамыяя нашчадкі вучонага з Чылі, Аўстраліі, ЗША. Сярод іх - праўнучка навукоўца Пас Дамейка Леа-Пласа з Аўстраліі, якая, між іншым, напісала кнігу пра свайго знакамітага продка (нядыўна кніга была перакладзена на беларускую мову).

Яна і яе сваякі ў суправаджэнні прадстаўнікоў навуковай грамадскасці, журналістаў наведалі памят-

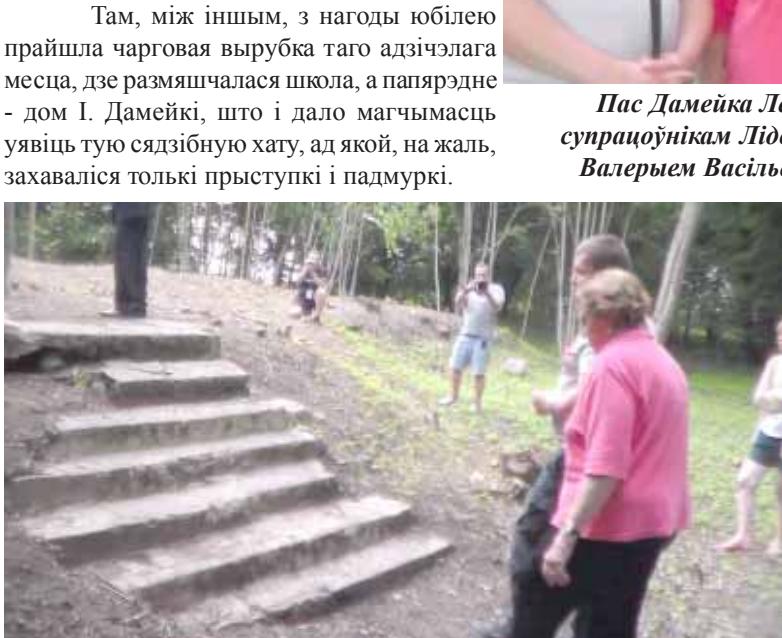
Свяякі Ігната Дамейкі ля Крупаўскай школы і ў яе музеі са старышынём Лідскага райвыканкама Карповічам Міхаілам Канстанцінавічам. 2017 г.

Свякі Ігнацыя Дамейкі ў музеі Крупаўскай школы. 2017 г.

ныя месцы на Гарадзеншчыне, звязаныя з жыццём іх продка. Не абмінулі яны і Лідчыну, у прыватнасці - аграгарадок Крупава, дзе на базе Крупаўскай школы размяшчаецца музей, прысвечаны знакамітаму на-вucoўцу.

Далейшы шлях быў пракладзены ў знакамітае Заполле, што ля Крупава, дзе размяшчалася школа, а папярэдне - дом І. Дамейкі, што і дало магчымасць уяўіць тую сядзібную хату, ад якой, на жаль, захаваліся толькі прыступкі і падмуркі.

Ачышчаная паляна - месца, дзе размяшчалася сядзіба І. Дамейкі, потым - Запольская школа. Па старажытных прыступках падымаецца Пас Дамейка Леа-Пласа. 2017 г.

Пас Дамейка Леа-Пласа са старым навуковым супрацоўнікам Лідскага гісторычна-мастацкага музея Валерыем Васільевічам Сліўкіным у Заполі. 2017 г.

Здаецца, на гэтым можна паста- віць крапку. Але ж, працяг быў. А менавіта падчас паездкі ў Раствоўскую во- бласць, Няклінаўскі раён Рэспублікі Беларусь, на міжнародны маладзёжны фестываль-конкурс паэзіі і паэтычных перакладаў "Бе- рагі сяброўства", дзе мне пашанцавала пазнаёміца з гамяльчанкай Вольгай Раў- чанкай.

Так, з той жанчынай, якая пера- клала кнігу аўстралійскай пісьменніцы Пас Дамейка Леа-Пласа "З Мядзвядкі - у Санцьяза-дэ-Чылі (1802-1889)". Як пазначаецца ў яе анатацыі: "Гэтае вы- данне - новы погляд з-за мяжы на жыццё і дзейнасць беларускага дзеяча, вучонага з сусветным імем - Ігнацыя Дамейкі,

Вольга Іванаўна Раўчанка з аўтарам матэрыяла падчас фестывалю "Берагі сяброўства" ў Растоўскай вобласці Некляніўскага раёна Расіі. 2017 г.

прадзядулі аўтаркі.

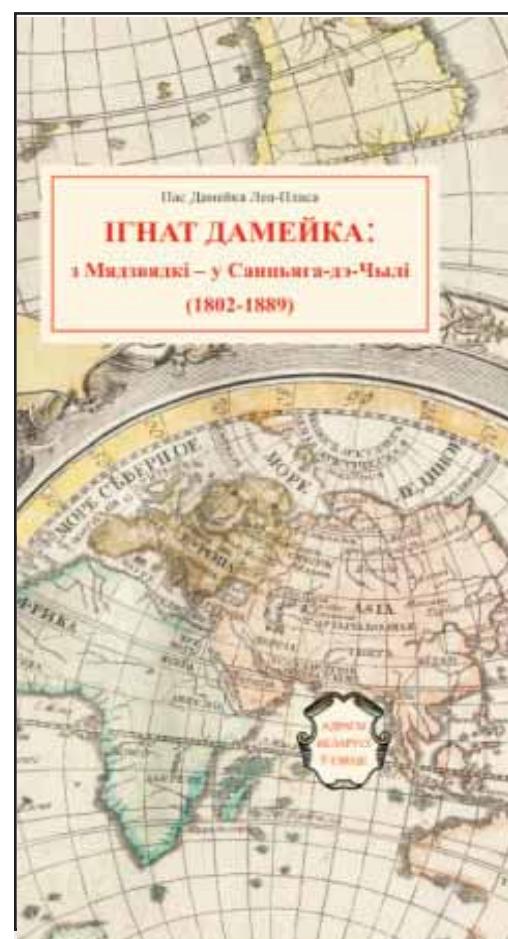
Яна акцэнтуе ўвагу на душэўных якасцях і высокіх маральных прынцыпах асветніка, які знайшоў сваё месца ў Чылі, але сэрцам заўсёды заставаўся на Радзіме. У кнізе аўтарка выкарыстоўвае дзённікі свайго знакамітага продка і яго перапіску з вядомымі асобамі XIX стагоддзя. Яна засяроджвае ўвагу на пачуццях свайго героя, паказвае, што дасягненні вялікага навукоўца, якія займаюць пачэснае месца ў гісторыі, навуцы і культуры Беларусі, Літвы, Польшчы і Чылі, ідуць побач з глыбокімі перажываннямі і чулай душой. Пас Дамейка гэтым даводзіць думку аб tym, што важна берагчы наш далікатны свет.

Першапачатковы пераклад Вольгі Раўчанкі быў зроблены на рускай мове, таму ёсьць мажлівасць выхаду кнігі і на рускай мове. А пакуль, праз аўтара гэтых радкоў, адзін з асбонікаў на беларускай мове Вольга Іванаўна падаравала ў музей Ігнацыя Дамейкі Крупаўскай школы. Гэта значыць, што фонд яго зноў павялічыўся.

P. S. Калі ў вас ёсьць цікавая гісторыя з мінулага нашагапрынёманскага краю, калі ласка, падзяліцеся, напішыце. Давайце разам збіраць і занатоўваць гісторыю роднай зямлі!

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Суднік С. Расчыстка сядзібы Ігната Дамейкі ў Заполлі // Лідскі летапісец, № 3 (35), 2006 г.
2. Суднік С. Доўгачаканая знаходка // Лідскі летапісец, № 2 (38), 2007 г.
3. Суднік С. Закончана расчыстка сядзібы Ігната

Кніга ад перакладчыцы Раўчанкі В.І. з дарчым аўтографам для музея ў Крупаўскую сярэднюю школу. 2017 г.

Дамейкі ў Заполлі // Наша слова, № 36 (772), 2006 г., 6 верасня.

4. Хітрун А. Запольская зямелька з сядзібай Дамейкі, або Аб tym, у якім стане захоўваецца маёнтак чылійскага вучонага // Лідская газета, № 97 (12505), 2014 г., 28 жніўня.

5. Хітрун А. Запольская школа? Дык гэта ж мая школа! // Лідская газета, № 5 (12561), 2015 г., 17 студзеня.

6. Хітрун А. Алея напамінае аб былым Заполлі, а малітоўнік аб дзедзе Юзэфе // Лідская газета, № 39 (12595), 2015 г., 20 мая.

Аўтар выказвае падзяку ў дапамозе па падрыхтоўцы матэрыяла старшаму навуковаму спрацуўніку Лідскага гістарычна-мастацкага музея Сліўкіну Валерью Васільевічу, а таксама загадчыку гістарычна-краязнаўчага музея "Час. Падзеі. Людзі" Крупаўской сярэдняй школы Гівойну Івану Барысавічу і настаўніцы Гівойна Марыі Аляксандраўне, дырэктару Лідскага занальнага дзяржаўнага архіва Свірко Святлане Генадзеўне, былым настаўнікам і вучням Запольскай школы і іншым сведкам, якія ўзгаданы ў матэрыяле.

Леанід Лаўрэш

Яшчэ раз пра каралая Андоры

У 2014 г. у менскім часопісе "Маладосць" выйшаў мой артыкул пра каралая Андоры з-пад Ліды¹, за чатыры гады з'явіўся новы, цікавы, матэрыйял па тэме і, таму спадзяюся, гэты артыкул будзе запатрабаваны.

Гісторыя Тарнова

Ваколіцы лідскай вёскі Тарнова з першай паловы XV ст. належалі ўплывоваму беларускаму роду Завішаў, спачатку герба Ружа. Пасля параднення з Кезгайламі і Шэметамі гэтыя роды атрымалі агульны герб Лебедзь. Трэбы адзначыць, што нашы лідскія Завішы не мелі нічога агульнага ні з Завішамі герба Парай, ні з польскімі Завішамі.

Родапачынальник Завішаў успамінаеца ў 1443 і 1486 гг. Ён пакінуў сыноў Мікалая (успамінаеца ў 1496 г., нашчадкаў не меў) і Яна, каралеўскага двараніна (1491), памёр да 1506 г. Сын Яна, Юры (каля 1480 - да 1528 гг.), быў суддзём земскім драгічынскім і значным землеўладальнікам, ён у 1528 г. выстаўляў 34 вершнікі ў войска².

Вялікі князь ВКЛ Казімір каля 1443 г. пацвердзіў за Завішамі 12 чалавек лідскай воласці: "Завиии дванадцать ч(о)л(о)вековоъ Поречану Губини, отчины его"³ і пяць людзей на рацэ Дзітва.

Каля 1488 г. уладанні наследаваў Мікалаі Завіша, каралеўскі дваранін. Пасля яго смерці, каля 1500 г., палова маёмесці, па левым беразе Дзітвы, перайшла да яго брата Андрэя Завішы, цівуна віленскага, а другая палова - па правым беразе ракі Дзітва іншаму брату - Юрыю Завішу. Абедзве часткі гэтай маёмесці назваліся Белагрудай.

Нашчадкі Андрэя Завішы трymалі сваю частку Белагруды да другой паловы XVII ст. Юры Завіша пакінуў пасля сябе сыноў Мікалая, Крыштафа, Альбрахта, Яна і дачку. Згодна з попісам войска 1528 г. гэтыя Завішы са сваёй часткі Белагруды выстаўлялі разам з паветам Васілішкім 3 кані. Каля 1560 г. гэтую частку Белагруды разам з Вашкевічамі ў Завішаў набыў князь Андрэй Вішнявецкі, праз 20 год ён прадаў яе Яраславу Мікалаевічу Ваўчку.

Пры канцы XVI ст. унук Андрэя Завішы Ян Янавіч Завіша, падкаморы лідскі (з 1593 г.), а потым ваявода віцебскі выкупіў усе часткі Белагруды і па тастаманце ад 1 лютага 1593 г. з гэтай зямлі і з іншай сваёй маёмесці забяспечыў за сваёй жонкай Анастасіяй з Трызнаў 400 коп літоўскіх грошаў. Пасля смерці віцебскага ваяводы гэтая маёмесць разам з Жырмуналі і Востравам (тым самым, дзе ў 1392 г. было падпісаны

славутае пагадненне паміж Вітаўтам і Ягайлом) успадкаваў яго племеннік Мікалаі Завіша, таксама віцебскі кашталян, а калі і ён памёр бяздетным, маёмесць перайшла да яго ўдавы Гальшкі з Тышкевічаў, якая ў 1668 г. аддала маёмесць у арэнду. Пад канец XVII ст. Белагруду ўспадковала дачка Яна Юрія Завішы, старасты браслаўскага, Ганна, якая ў першым замусліве (каля 1690 г.) была жонкай Пятра Амора, графа Тарноўскага, а ў другім - Крыштафа Шчыта, кашталяна смаленскага. Памяць гэтых двух прозвішчаў і заставалася ў назвах маёнтка Тарнова і фальварка Шчытнікі.

У XVIII ст. Жырмуны і Востраў з Белагрудай - маёмесць княгіні Барбары Радзівілл (з Завішай). Ад яе Тарнова пераходзіць да сына - Станіслава Радзівіла (1722-1784), падкаморага літоўскага, а далей - Мікалаю Фаўстыну Радзівілу (1751-1811), уладальніку Жырмуна. Пры канцы XVIII ст. з воліцаў парафій Лідскага дэканата бачна, што Тарноўшчына - фальварак Найяснейшага Князя ягомасці Радзівіла генерал-лейтэнанта войск ВКЛ. Незадоўга да смерці, Мікалаі Фаўстын Радзівіл аддаў Тарнова ў заклад Тадэвушу Андрэйкавічу за 10 000 залатых дукатаў і 130 000 злотых. Пасля судовага працэсу ў 1824-25 гг. бакі падпісалі судовую дамову, згодна з якой Андрэйкавіч стаў уладальнікам Тарнова. Яго сын Юлій Андрэйкавіч прадаў Тарнова Канстанціну Кашыцу⁴.

Канстанцін Кашыц (1828-1881) - сын наваградскага маршалка Юзафа Кашыца, які ў 1812 годзе быў афіцэрам 19-га палка ўланаў, потым удзельнічаў у паўстанні 1831 года і на нейкі час эміграваў. Канстанцін Кашыц скончыў Дэрптскі ўніверсітэт, быў чалавекам выдатных разумовых здольнасцей, вызначаўся трапным словам і вострым пяром. У 1850-я, калі яшчэ адбываліся шляхецкія соймікі, сваімі жартамі і эпіграмамі ён дакучаў розным павятовым і губернскім асобам. Аднаго такога "дыгнітарыя" (саноўніка, рэд.), які ў лісце заміж "вторак" (аўторак) напісаў "фторак", ён назваў "Пан Фторак", і мянушка гэтая замацавалася назаўжды. Склыў некалькі рыфмаваных сатыр, якія называліся "Загадка", "Крыжык", "Дагератып", "Пастка на выбарах (галасаванне на сойміках ці выбары)".

Канстанцін Кашыц браў чынны ўдзел у паўстанні 1863 года, за што быў асуджаны і сасланы. Аднак нейкім чынам хутка вярнуўся і 25 траўня 1866 года быў прымушаны добраахвотна падпісаць акт, згодна з якім Тарнова з фальваркамі Рубікі, Шчытнікі, Белагруды, Чыжоўшчына і Банцэвічы - каля 2 500 дзесяцін зямлі разам з доўгам у дванаццаць тысяч рублёў былога ўладальніка Юліяна Андрэйкавіча - прададзена генералу рускай арміі Дзмітрыю Маўрасу за 56 300

¹ Леанід Лаўрэш. Кароль Андоры з-пад Ліды // Маладосць. 2014. №10. С. 114-125.

² ЭІБ. Т.3. С. 393.

³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440-1498): Uzrasymu knyga 3 / Parengė L. Anuzytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. C. 21.

⁴ Szimielewicz M. Bialogrud // Ziemia Lidzka 1936. № 3-4.

рублёў. Да гэтага дадаваўся дом у Рызе (ацэнены ў 25000 рублёў). Аднак Каšыца гэта не ўратавала, і ён быў паўторна сасланы ў Сібір, а вярнуўшыся на родзіму, хутка - у 1881 годзе - памёр⁵.

Пасля 1863-га года Тарнова набывае статус цэнтра сялянскай воласці.

Маўрасы

Новым уладальнікам Тарнова стаў унук Георгія Маўраса, былога гаспадара Малдовы. Радзімай стара-жытнага грэцкага роду Маўрасаў быў востраў Радос у Эгейскім моры, адкуль Маўрасы перасяліліся на Мальту, а ў 1650-м пераехалі ў Малдову. Там род Маўрасаў займаў вельмі высокі становішча, парадніўся з самымі вядомымі мальдаўскімі сем'ямі: Кантакузен, Суцо і Гіка. У 1785 годзе Георгі Маўрас быў гаспадаром Малдавіі, яго сын Мікалай у 1828 годзе перайшоў на рускую службу, памёр у 1868-м. Графскі тытул роду Маўрасаў напачатку быў пажалаваны ў лютым 1876-га аўстра-венгерскім імператарам Францам-Іосіфам I. Пасля дакладу дэпартаменту герольдыі цар Аляксандру II указам ад 1 кастрычніка 1876-га прызнаў графскі тытул Маўрасаў у Расіі⁶.

Дэмітры Маўрас (26.10.1820-12.07.1896) як афіцэр рускай службы браў удзел у задушэнні Венгерскага паўстання ў 1849-м, Крымскай вайне 1853-1856-га, задушэнні на Беларусі паўстання 1863-га. З 1873-га Дэмітры Маўрас у чыне генерал-маёра камандаваў 1-й брыгадай 27-й дывізіі пяхоты ў Вільні. У 1877-1878-х Маўрас камандаваў 6-й рэзервовай дывізіяй пяхоты ў вайне супраць Турцыі. З 1852-га Маўрас жанаты з графініяй Кацярынай Іванаўнай Сімоніч (1829-1890), дачкой графа Івана Восіпавіча Сімоніча. На час жаніцьбы Маўрас служыў ва ўланскім палку ў Варшаве, там жыла сям'я Сімонічаў. Род гэты мае паўднёва-славянскае падражанне. Харват ці далмацінец Іван Восіпавіч (1792-1850) быў афіцэрам у войску Напалеона. У 1812-м узяты ў палон, у 1816-м паступіў на рускую службу. У Тыфлісе жаніўся з удавой, княгиняй Арбеліяні. Меў сына Мікалая і дачку Кацярыну.

У Дэмітрыя і Кацярыны (з Сімонічаў) Маўрасаў нарадзіліся дзеци: Марыя - у 1852-м, Ганна - у 1856-м, Аляксандра - у 1860-м, двайняты Мікалай і Лізавета - у 1861-м⁷ гг. Брат лідскага вайсковага начальніка Васіля дэ Лазары, афіцэр расійскага войска Мікалай дэ Лазары, які ў пошуках заробку нейкі час жыў у нашым горадзе,

пісаў у сваіх мемуарах пра жыццё ў Лідзе: "... з'явілася некалькі блізкіх знаёмых, з ліку якіх... самай прывабнай была Кацярына Іванаўна Маўрас, якая любіла нас, як родных, а тому яе сяброўства было для нас самым радасным. Недалёка ад Ліды быў маёнтак Маўраса Тарноўчына, мы часта ездзілі туды і бавілі там па некалькі дзён у асяроддзі яе сям'і. Але нам дзіўна было бачыць, што яе дзеци былі амаль што ўсе вельмі непрыгожы, нягледзячы на прыгажосць і прывабнасць самой Кацярыны Іванаўны"⁸.

Як адзначана вышэй, маёнтак Тарнова генерал Маўрас набыў у 1866 годзе ў паўстанца Канстанціна Каšыца. Прадаць свой маёнтак Каšыц павінен быў па царскім указе хутка і танна. Гэтак жа танна ў паўстанца Маўрас купіў дом у цэнтры Вільні, на Георгіевскім праспекце⁹ (цяпер праспект Гедыміна).

З 1879 годзе генерал-лейтэнант Маўрас выйшаў на пенсію пасяліўся ва уласным доме ў Вільні¹⁰. Акрамя Тарнова генерал купіў суседнія вёскі Мыто, Дзітву Тарноўскую, Паперню, Нявішу, Ярэмічы, Жукоўшчыну і Лебяду. Уся гаспадарка разам мела 15000 дзесяцін ці 150 квадратных кіламетраў. Перыядично сям'я генерала жыла і ў Пецярбургу. Той жа Мікалай дэ Лазары, "бачачы ўдалую і забяспечаную ў матэрыяльным сэнсе службу брата Васіля ў корпусе жандараў" пісаў, што з дапамогай Дэмітрыя Маўраса, "які лічыўся тады пры шэфе жандараў, пачаў прасіць аб залічэнні мяне на службу ў корпус. Клопаты гэтыя праз непрацяглы тэрмін уяўчаліся поспехам, і ў жніўні месяцы 1867 г., прадаўши ўсю свою маёmacь, я з жонкай пераехаў у Пецярбург і быў прыкаман-

Дом у Маўрасаў у Вільні

⁵ Szimielewicz M. Bialogrud // Ziemia Lidzka 1936. № 3-4.

⁶ Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауза и Ефрона. Т. 18. СПб., 1896. С. 289.

⁷ Дубин А. Признание брака графа Н. Н. Симонича и графини Е. Д. Маврос недействительным и статус их дочери Марии // Генеалогический вестник. Вып. 38. СПб., 2010. С. 22-23.

⁸ Николай дэ Лазары. Наброски на бумагу. Лодзь, 2014. С. 75.

⁹ Там жа. С. 32.

¹⁰ Памятная книжка Виленской губернии на 1895 год. Вильна, 1894. С. 425.

Палац Маўрасау у Тарнове

дзіраваны да штаба. ... Хутка і м-м Маўрас з дзецьмі пераехала ў Пецярбург, і я адшукаў ім кватэру ў тым жа доме Ліпса і на тым жа паверсе, дзвёры ў дзвёры. Дзякуючы жонцы Маўраса генерал Мезенцаў выдаў мне грашовую дапамогу ў памеры 250 руб. Гэта нам добра дапамагло..."¹¹.

З канца 1860-х спачатку толькі ў летні перыяд, а потым увесь час граф Маўрас з сям'ёй жыў у маёнтку Тарнова. У першай палове 1880-х пабудаваў там палацавы комплекс, які цяпер знаходзіцца на паўночнай ускраіне вёскі. Сядзіба складаецца з палаца і гаспадарчых пабудоў - стайні, лядоўні і ветрака. Перад сядзібным домам разбіты сквер, за 200 метраў на поўдзень ад палаца - дзве сажалкі. Пад'язная дарога агінае сядзібны дом, праходзіць паміж сажалкамі і вядзе да былога гаспадарчага комплекса, дзе знаходзіцца вятрак. Каля Белагрудскага касцёла была пабудавана карчма.

Палац - мураваны, асіметрычны ў плане будынак у стылі мадэрн з мальёнічай ступенчатаі кампазіцыяй фасадаў. Асноўнай часткай будынка з'яўляецца двухпавярховы аб'ем з цэнтральным выступам-рызалітам на галоўным фасадзе. З заходняга боку размешчана аднапавярховая прыбудова, з усходняга - дамінуючая ў сілуэце чатырохпавярховая вежа. У пластыцы фасадаў выкарыстаны элементы розных гістарычных стыляў. Абапал цэнтральнага рызаліта

над ганкамі размешчаны балконы. Вуглы асноўнага аб'ёму руставаныя. Цэнтральная вось галоўнага фасада выдзелена вільчыкам (каньком) рызalіта і вертыкальным шэрагам паўцыркульных акон з прафіляванымі арачнымі сандрыкамі. Планіроўка будынка была анфіладна-калідорная. Паверхні асноўнага аб'ёму звязаны лесвіцай, якая размешчана ў цэнтры будынка. Падлогі былі паркетныя.

Стайня каля палаца - аднапавярховы цагляны будынак пад двухсхільнай страхой з пластычным галоўным фасадам. Лядоўня - паўпадвальнае памяшканне, дах якога выступае над зямлём. Над уваходам двухсхільны шчыт з адтулінай у цэнтры. Ветраны млын размешчаны за 500 м ад палаца. Конусападобная пабудова, складзеная з бутавага каменю. Верхняя частка млына - драўляны шацёр, які паварочваўся на металічных шарах вакол сваёй восі з улікам кірунку ветру, не захавалася¹².

Нелі Антонаўна Салаўёва, унучка садоўніка графа Андрэя Іосіфавіча Багданца ўспамінала, што на другім паверсе тарноўскага палаца ладзіліся пышныя балі, "...прыяджала шмат гасцей, апранутых у адпаведнасці з модай таго часу. Граф з жонкай шмат падарожнічалі. Напрыклад, бывалі ў Палестыне, часта адпачывалі на Міжземнамор'і, адкупль прывозілі шмат сувеніраў, адзін з якіх, ракавіна, дагэтуль захоўваецца ў маёй хаце"¹³. Наогул, граф і графіня былі вельмі добрымі людзьмі. Дэмітры Маўрас пава-

¹¹ Ніколай де Лазарі. Наброски на бумагу. Лодзь, 2014. С. 84-85.

¹² Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць. Мінск, 1986. С. 245-246.

¹³ Матэша Ольга. Розы от графского садовника // Лідская газета 2014. № 40 (12448).

жаў старасць і ўсіх былых працаўнікоў трymаў да апошніх дзён іх жыцця. А калі паміраў сам, загадаў службоўцам зрабіць доўгія сталы і лавы, паставіць іх уздоўж усёй паркавай алеі і багата накрыць. Маўляў, хай прыходзяць усе ахвотнікі ўспомніць і памянуць.

Асобна трэба сказаць пра бібліятэку і калекцыю Маўрасаў. Бібліятэка налічвала больш за 8 000 тамоў на розных мовах, каля 2 000 тамоў перайшло ўладальніку Тарнова ад ягонага дзеда Георгія. Разам з кнігамі ў бібліятэцы захоўваліся радаслоўныя дакументы Маўрасаў, граматы на расійскія, аўстрыйскія, грэцкія ордэны і чыны, радаслоўны спіс чатырох пакаленняў сям'і, у тым ліку і па жаночай лініі¹⁴. Большая частка кніг знаходзілася ў Вільні, але шмат кніг было і ў тарноўскім палацы графа. У каталоге гэтай бібліятэкі, выдадзеным у 1888 годзе, на першай старонцы прысутнічае герб Маўрасаў: леў і дракон трymаюць прастакутны шчыт, а над ім - графская карона. У каталогу надрукаваны і партрэт графа Дзмітрыя Маўраса¹⁵.

Канстатуючы візіт Ковенскага епіскапа Антонія на Лідчыну ў 1887 годзе, "Літоўскія епархіяльныя ведамасці" пісалі: "Па дарозе ўладыка наведаў маёնтак графа Маўраса, які радасна прыняў дарагога госця і паказаў сваю бібліятэку, у якой захоўваеца шмат рэдкіх кніг і старажытных рукапісаў як гістарычнага, так і духоўнага зместу"¹⁶.

На пачатку Першай сусветнай вайны кнігі вывезлі ў глыб Расіі. Пасля 1917-га бібліятэка была нацыяналізавана і перавезена ў Дзяржаўныя кніжны фонд, з якога ў 1920-м перададзена ў Бібліятэку Румянцаўскага музея. У 1915-1920-х з-за розных пературбацый бібліятэка графа Маўраса была часткова раскрадзена¹⁷.

У тарноўскім палацы знаходзілася яшчэ і каштоўная калекцыя карцін, мастацкіх вырабаў з золата, бронзы, парцаляны, старадаўняя зброя, рэдкія ракавіны, чучалы туземных жывёл. У справе аб ардынацыі Тарнова ёсць спіс "рухомай маёнасці", але без падрабязнага апісання. Сярод 28 карцін пералічаны "Узнясенне" Рубенса, "Могілкі" Руісдаля, "Унутраны від шынка і танцы" Астадэ, "Начны відарыс у Венецыі" Каналета, "Галандская кухня" Тэнъера, "Галава старога" Луکі Кранаха¹⁸. Верагодна, карціны дасталіся Маўрасу ад былых уладальнікаў-паўстанцаў: былі куплены разам з маёнткам і домам у Вільні. Яны не былі вынікам працяглых пошукаў, таму генерала цяжка назваць калекцынерам, хутчэй, яго можна

лічыць выпадковым чалавекам, якому за бясцэнак дасталіся каштоўныя рэчы. Добра, што не марадзёрам. Дарэчы, некаторыя лічылі, што карціны маглі быць копіямі, але даказаць гэта ўжо немагчыма. Не быў генерал і мецэнатам.

Сямейнікі Маўрасаў лічыліся прыхаджанамі блізкай да Тарнова Радзівілоніскай царквы, у 1869 годзе "Літоўскія епархіяльныя ведамасці" пісалі: "...у Радзівілоніскую царкву да дня яе асвячэння генерал-маёрам Маўрасам, вернікам гэтай жа царквы, былі ахвяраваны ўборы на прастол, ахвярнік і аналой, а таксама два абрэзы добрага жывапісу Св. Апосталаў Фамы і Пятра, коштам 100 руб."¹⁹. У 1883 годзе тая ж газета пісала: "Сяло Радзівілонішкі. У нашым вельмі малалікім прыходзе 16 мая было... прыкметнае свята. Гэта была імпрэза з-за каранавання Іх Імператарскай Вялікасці. Графіня Маўрас раздавала даволі каштоўныя падарункі, святкаванні працягваліся трох дні, грала хатняя музыка, і былі народныя танцы"²⁰.

Дзеля свайго адзінага сына Мікалая граф Дзмітры Маўрас 20 снежня 1883 года атрымаў ад імперацара Аляксандра III імянны ўказ, паводле якога тарноўскія землі склалі ардынацыю, ці маярат, у які ўваходзілі: Тарнова, Андрушкі, Малы Ольжаў, Данеўшчына, Манькавічы, Ярэмічы, Лебядз. Туды таксама быў уключаны дом у Вільні з багатай бібліятэкай і каштоўнымі рэчамі²¹. Агульная плошча сельскагаспадарчых земель ардынацыі (па расейску - "заповедного имения") дасягала 3 500 дзесяцін з фальваркамі, цагляным і вапнавым заводамі.

У верасні 1883-га ў хадайніцтве аб "учреждении заповедного имения" граф пісаў: "Дзве старыя дачкі замужам і адлучаны ад сямейства, а дзве малодшыя - яшчэ дзявіцы, жывуць пры мне. Для іх застаюца маёнакты Мыто, Дзітва, Вялікая Лебядз, Балічы, Зданаўцы, якія дастаткова забяспечаць малодшых дачок"²².

Сучаснікі лічылі, што граф турбаваўся толькі за лёс адзінага сына, а чатырох дачок ён хутка выдаў замуж: Марыю Дзмітрыеўну - за Фёдара Карлавіча фон Эксе, жандарскага генерала, Ганну Дзмітрыеўну - за лідскага аблшарніка Слізня, Аляксандра Дзмітрыеўна стала Чапляеўскай. Гісторыя шлюбу малодшай дачкі Лізаветы Дзмітрыеўны - самая цікавая.

Каб атрымаць царскі вырак аб ардынацыі, Дзмітры Маўрас жыў у Пецярбургу. Там Лізавета пазнаёмілася з маладым графам Мікалаем Сімонічам, успыхнула каханне, і хутка маладыя пабralіся шлю-

¹⁴ Дубін А. Признание брака графа Н. Н. Симонича и графини Е. Д. Маврос недействительным и статус их дочери Марии // Генеалогический вестник. Вып. 38. СПб., 2010. С. 33.

¹⁵ Гл.: Каталог заповедной библиотеки генерал-лейтенанта графа Д. Н. Мавроса. Вильна, 1888.

¹⁶ Литовские епархиальные ведомости 1887. № 43. С. 370.

¹⁷ Дубін А. Признание брака графа Н. Н. Симонича и графини Е. Д. Маврос недействительным и статус их дочери Марии // Генеалогический вестник. Вып. 38. СПб., 2010. С. 33.

¹⁸ Там жа. С. 32-33.

¹⁹ Литовские епархиальные ведомости 1869. № 22. С. 1316.

²⁰ Литовские епархиальные ведомости 1883. № 23. С. 222.

²¹ Szimielewicz M. Bialogrud // Ziemia Lidzka 1936. № 3-4.

²² Дубін А. Признание брака графа Н. Н. Симонича и графини Е. Д. Маврос недействительным и статус их дочери Марии // Генеалогический вестник. Вып. 38. СПб., 2010. С. 32.

бам. Трэба сказаць некалькі слоў пра апошняга.

Мікалай Мікалаевіч Сімоніч (1862-1915) - унук заснавальніка роду Івана Восіпавіча Сімоніча, быў адзіным сынам маёра Грузінскага грэнадзёрскага палка Мікалая Іванавіча Сімоніча і дачкі вядомага адмірала Меліхава, Алены Васільеўны. Пасля ранняй смерці бацькоў яго гадавала бабуля, удава адмірала Меліхава. Верагодна, яна лічыла ўнука вялікім шалапутам, бо, запавядаючы яму па сваёй смерці чатырохпавярховы дом у Пецярбургу (ла Мохавай вуліцы), ставіла ўмовы, каб унук не мог прадаць яго да свайго 30-годдзя. Па яе меркаванні пасля ўнука павінен быў "увайсці ў разум". Аднак дасягнуўшы 30-гадовага узросту, граф, прадаўшы дом, хутка распусціў грошы і пражыў жыццё бедным чалавекам. У 1883-1884-х, праўда, грошы яшчэ меліся, як і дом у сталіцы, і Сімоніч лічыўся добрым жаніхом.

25 студзеня 1884 года ва Уваходаіерусалімскай (Знаменскай) царкве закаханыя былі на споведзі, праз некалькі дзён, 3 лютага, у царкве Зводна-Казачага палка (на Абвадным канале) адбылося вянчанне. Усе падзеі датычыліся не той царквы, прыхаджанінам якой Сімоніч з'яўляўся. І гэта зразумела, бо маладыя былі стрыечнымі братам і сястрой! Рэжысёрам і ініцыятарам дзеяння, па меркаванні сучаснікаў, стаў бацька нявесты. Граф Дзмітры Маўрас вельмі хацеў аддаць дачку замуж²³.

Маладыя пачалі жыць у доме па вуліцы Мохавай, 26 у Пецярбургу. У іх нарадзіліся сын Аляксандр (1884-1889, пахаваны каля царквы ў вёсцы Лебядзі) і дачка Марыя - выхаванка Смольнага інстытута²⁴.

У красавіку 1890-га памерла жонка ўладальніка Тарнова, графіня Кацярына Іванаўна Маўрас.

8 кастрычніка 1892-га святар Радзівонішкай царквы Дружылоўскі асвяціў капліцу ў імя Святога Дзмітрыя Салунскага, пабудаваную ў маёнтку Тарнова па праекце і пад асабістым наглядам графа Маўраса. Капліца ўяўляла сабой мураванку ў гатычным стылі. Шыбы ўпрыгожвалі выявы святых і крыжы з рознакаляровага шкла. Каля капліцы пабудавалі звоніцу з конусападобным купалам і крыжам наверсе. Пад капліцай знаходзілася ўсыпальница, дзе пахавалі парэшткі жонкі графа. У гэтай жа ўсыпальніцы праз чатыры гады быў пахаваны і сам граф Дзмітры. Да рэчы, калі пасля 1939 года капліца з магільным склепам Маўрасаў была разбурана, з'явіліся чуткі, што Кацярына Маўрас ляжала забальзамаваная ў спірце²⁵.

Царква ў Лебядзе, фота 1917 г. (з сайта europeana1914-1918.eu)

Магіла брата Барыса Скосырава каля Лябёдской царквы

Дзмітры Маўрас памёр у 1896-м. Па яго смерці Тарнова разам з усёй ардынацыяй перайшло адзінаму нашчадку мужчынскага полу Мікалаю Дзмітрыевічу (1862-1919). Граф Мікалай Дзмітрыевіч 30 чэрвеня 1882 года ў Радзівонішскай царкве быў абвенчаны з

²² Дубін А. Признание брака графа Н.Н. Симонича и графини Е. Д. Маврос недействительным и статус их дочери Марии // Генеалогический вестник. Вып. 38. СПб., 2010. С. 22-24.

²³ Там жа. С. 27.

²⁴ Лідскі летапісец. 2005. № 1-2 (29-30). С.83-88.

Адэлаідай Аляксандраўнай (Адэляй Алекаўнай) Рамала (1865-18.02.1909), румынскай падданай. Шлюб іх быў бясплодным²⁶. У 1911 годзе Мікалая Маўраса прызналі недзеяздольным і аддалі пад апеку, пасля чаго ён жыў у Пецярбургу. У 1913-м даведнік "Увесь Пецярбург" паведамляў ягоны адрес: "Граф Маўрас Мікалай Дзмітрыевіч, Гатчына, Люцеўская, 11". Разам з ім жыла ягоная старэйшая сястра Марыя фон Эксе, удава генерал-маёра²⁷. Памёр Мікалай Маўрас у Гатчыне ў 1919 годзе.

11 красавіка 1921 года Лідскі павятовы камітэт прыняў у дзяржаўны скарб частку Маўрасавай ардынаціі: фальваркі Малы Ольжаў, Шчытнікі, Белагруду, Чыжоўшчыну і Бабоўцы. Да восені 1939-га Тарнова належала баронам Кехле (Koehle)²⁸.

Кароль Андоры

"Ён быў высокі, блакітнавокі, твар заўсёды толькі што паголены. Нос прамы, грэцкі, пад якім па-геаметрычнаму правільна размяшчаліся светлыя вускі. Вузкая дарожка прабору падзяляла валасы на дзве няроўныя часткі. У правай руцэ заўсёды срэбная дзяржальня кія..."

(З успамінаў пра Барыса Скосырава.)

Напачатку 1890-х у перапісцы з дэпартаментам герольдыі аб правах на свой графскі тытул Мікалай Сімоніч указвае дачку Марыю, але нічога не піша пра жонку. Відочна, што шлюб Сімоніча распаўся, і пры канцы 1880-х Лізавета Дзмітрыеўна вярнулася на Лідчыну. Пра гэта сведчыць і тое, што іх малагадовы сын Аляксандр, які памёр у 1889-м, пахаваны каля царквы ў Лебядзе. Па-за шлюбам, 12 студзеня 1896-га, Лізавета Дзмітрыеўна нарадзіла ад адстаўнога карнета Міхаіла Міхайлавіча Скосырава сына Барыса.

Каб скасаваць шлюб з Сімонічам, графіня пайшла на вельмі рызыкоўны крок. Яшчэ да нараджэння Барыса, у снежні 1895-га псаломшчык Лябёдской Свята-Мікалаеўскай царквы Лідскага павета Міхайл Рафаловіч быўшым па сваёй ініцыятыве данёс у Санкт-Пецярбургскую духоўную кансісторыю аб незаконнасці шлюбу Сімоніча - Мікалай Мікалаевіч і Лізаветы Дзмітрыеўны. Пецярбургская кансісторыя пачала следства па гэтым спрадве, якое было завершана ў траўні 1898-га. Было даказана, што бацька мужа Мікалай Іванавіч і маці жонкі, Кацярына Іванаўна - родныя брат і сястра, а іх дзеці - стрыечныя брат і сястра. Сужэнства асоб у такай ступені сваяцтва, безумоўна, было забаронена законам.

Граф М.М. Сімоніч патлумачыў, што ўступіў у

шлюб з Л.Д. Маўрас па легкадумнасці, непаразуменню і юнацкай закаханасці, давераным асобам нічога не было вядома. Ці ведаў нешта святар, які іх вянчаў, ён не ведае. Колькі ён заплаціў святару, не памятае. Графіня Лізавета Сімоніч (народжаная Маўрас), патлумачыла, што не ведала да шлюбу аб сваім сваяцтве з мужам. Са святаром не разлічвалася, таму не ведае, колькі грошай яму заплацілі.

Нікога са старэйшага пакалення ў той час ужо не было ў жывых, святар, які вянчаў Сімонічаў, сталы і паважаны ў Пецярбургу пратэйерэй Іван Філосафаў даў паказанні, што яго падмануў стары граф Маўрас, які абяцаў, але так і не падаў неабходнае пасведчанне аб трохразовым абвяшчэнні пра сужэнства ў Вільні.

Духоўная кансісторыя выракам ад 29 траўня скасавала шлюб Сімонічаў, наклада на быльх сужэнцаў сямігадовую епітэм'ю - уступаць у новыя шлюбы ім можна было толькі праз 7 год, і накіравала звесткі пракурору, які распачаў крыміналную справу. Аднак 27 студзеня 1899 года пасля дакладу міністра юстыцыі імператар загадаў гэтую справу спыніць²⁹.

Нягледзячы на сямігадовую епітэм'ю Лізавета Дзмітрыеўна выходзіць замуж за маладзейшага за яе на 11 гадоў Міхaila Mіхailavіcha Скосырава. Гэта бачна з прашэння, датаванага 3 верасня 1900 года на імя начальніцы Смольнага інстытута аб справе дачкі ад першага шлюбу Марыі, у якім былая графіня Сімоніч фігурае ўжо як Скосырава, прычым, указвае сваім месцам жыхарства маёнтак Вялікая Лебядка Лідскага павета³⁰. Міхайл Скосыраў (1872 - ?, карнет запасу, адукациёю атрымаў у кавалерыйскай вучэльні ў Цверы), толькі з 1899 года з'яўляецца ў Віленскай памятнай кніжцы як чыноўнік пры Віленскім генерал-губернатары³¹.

Міхайл Скосыраў - сын пецярбургскага купца 1-й гільдыі, патомнага ганаровага грамадзяніна Міхailа Іванавіча (1819-1878) і Вольгі Іванаўны Скосыравых. У Пецярбурзе Скосыравы мелі краму афіцэрскіх рэчаў. Сямейная справа існавала з 1812 г., крама размяшчалася ў Пецярбургу на Уладзімірскім праспекце, 4. Па спісу імператарскіх паставішчыкоў можна аднаўіць трох пакаленняў сям'і Скосыравых, якія паслядоўна атрымлівалі высокое званне паставішчыка царскага двара. Напрыклад, у вайсковай краме М. I. Скосырава, які прадаваў форменную вопратку для афіцэраў, у 1903 г. для імператара Мікалая II былі набыты тавары на суму ў 1 234 руб. 90 кап. У асноўным гэта дробязі: два шалікі, сем фуражак розных палкоў, форменные рамяні, кукарды для фуражак, спражкі для шаблі, эпалеты і г.д.³²

Майстэрня М. I. Скосырава існавала з 1853 г. і

²⁶ Дубін А. Признание брака графа Н.Н. Симонича и графини Е. Д. Маврос недействительным и статус их дочери Марии // Генеалогический вестник. Вып. 38. СПб., 2010. С. 34.

²⁷ Весь Петербург на 1913 год. СПб., 1913. Отдел 3. С. 384, 731.

²⁸ Szimielewicz M. Bialogrud // Ziemia Lidzka 1936. № 3-4.

²⁹ Дубін А. Признание брака графа Н. Н. Симонича и графини Е. Д. Маврос недействительным и статус их дочери Марии // Генеалогический вестник. Вып. 38. СПб., 2010. С. 25-28.

³⁰ Там жа. С. 28.

³¹ Памятная книжка Віленской губернии на 1900 год. Вильна, 1899. С. 5.

³² Зімін І.В. Взрослыі мир імператорскіх рэзідэнций. Москва, 2011. С. 45.

знаходзілася ў Санкт-Пецярбургу на Уладзімірской вуліцы ў доме № 46. Два пазалочаныя аксельбанты ад Скосырава афіцэрам каштавалі 40 рублёў, а пара эп-летаў - 28 рублёў. У гэтай жа майстэрні была выканана шапачка з лёнскага аксаміту пад карону цара. Майстры на тулі зрабілі паглыбленне на месцы ранення ў галаву, якое яшчэ вялікі князь Мікалай Аляксандравіч атрымаў падчас падарожжа ў Японію ў 1891 г. і ад якога пакутаваў да канца жыцця. Аксамітныя тулі пад Вялікую імператарскую карону выконваліся нанава да кожнай каранацый, а пасля смерці манарха здаваліся ў Зброевую палату, дзе яны захоўваюцца па гэты дзень. Тулля, выкананая да каранацый Мікалая II, мяркуючы па ўсім, да гэтага часу знаходзіцца ў Алмазны фондзе пад Вялікай імператарской каронай. Акрамя таго, у краме М. І. Скосырава была набытая залатая тасьма пад дыяментавы ланцужок ордэна Святога Андрэя Першапакліканага. Менавіта гэтая тасьма парвалася ці развязалася падчас цырымоніі каранавання апошняга рускага цара. З дзённікаў відавочцаў вынікае наступнае: "Падчас ускладання на Мікалая II мантыі, вялікі князь Уладзімір Аляксандравіч, які асіставаў імператару, так старанна напраўляў яе, што ланцужок ордэна, які вісеў ў гасудара на шыі, разарваўся і ўпаў на падлогу. Гасудар імператар быў вельмі засмучаны падобнай акаличнасцю і палічыў яе дрэнным прадвесцем"³³. З 1871 г. купец 1-й гільдыі Скосырай таксама атрымаў права на продаж у Пецярбургу афіцэрскага халоднай зброй Златавустаўскай фабрыкі. Таўро з імем заснавальніка крамы М. Скосырава стаўлася на зброй і пасля яго смерці ў 1878 г.³⁴ Дзед будучага караля Андоры Міхail Iванавіч Скосырай памёр 18 студзеня 1878 года, пахаваны на Мітрафанавскіх могілках³⁵.

Вядома, што з 1804 года купцы 1-й гільдыі пасля 100-годдзя існавання іх сямейнай справы маглі атрымаль спадчыннае дваранства, такім чынам, адстаўны карнет, бацька будучага караля Андоры Міхail Скосырай мог атрымаль дваранства толькі пасля 1912 г., але гэта малаверагодна, бо для такіх спраў патрэбны быў час, а яго да 1914 г. ужо не заставалася. Тому, з вялікай верагоднасцю можна сцвярджаць, што яго сын Барыс Скосырай не быў нават дваранінам.

Сям'я караля Андоры мела добрыя сувязі пры царскім двары, і, верагодна, таму, з 25 лістапада 1900

года Міхail Скосырай з'яўляецца ў Вільні як чыноўнік для асаблівых даручэнняў "звыш штату"³⁶. Лізавета Дзмітрыеўна працуе ўчастковай папячыцельніцай у Віленскім дабрачынным таварыстве³⁷. У гэты час сям'я Скосыравых жыве ў Вільні, у доме Горскага на Гарыстым завулку³⁸.

1 снежня 1903 года Міхail Скосырай атрымлівае пасаду земскага начальніка 7-га ўчастка Лідскага павета Віленскай губерні³⁹ і лічыцца на гэтай пасадзе да 1917 года⁴⁰. Адначасова ён узнічальвае Дабраахвотнае пажарнае таварыства ў Жалудку⁴¹. У 1904-м па афіцыйнай інфармацыі Віленскай памятнай кніжкі сям'я жыве ў Вільні на Вялікай Пагулянцы⁴².

З 1906 года маёнтак Вялікая Лебядзя з'яўляецца сталым месцам пражывання ўсёй сям'і Скосыравых⁴³. Аднак адрасная кніга Вільні за 1913 год зноў указвае, што Скосырава Л.Д. жыве ў горадзе Вільні, у доме №1 на Георгіеўскім праспекце, тэл. 14-17⁴⁴. Гэта быў бацькоўскі дом, якім у той час валодаў брат Скосыравай.

Спісаў землеўладальнікаў рускага паходжання для выбараў у Дзяржаўную думу ў 1912 г. бачна, што Скосырай Міхail Міхайліч меў 1807 дзесяцін зямлі⁴⁵. Аднак, пасля 1912-га года маёнтак Скосыравых Вялікая Лебядзя быў прададзены. У здабытым мною ў Бібліятэцы Асалінскіх рукапісі ўспамінаў былога ўладальніка маёнтка Малое Мажэйкава Андрэя Брахоцкага чытаем: "Найбліжэйшым суседам Малога Мажэйкава быў маёнтак Вялікая Лебядзя, які перад Першай сусветнай вайной належаў да адной з спадчынніц расійскага генерала Маўраса - пані Скосыравай. З-за дрэннага гаспадарання і пасля высечкі ўсяго лесу, ўладальніца збанкрутувала і мусіла Ле-бяду прадаць. Было гэта незадоўга да пачатку вайны 1914 г."⁴⁶

Сужэнцы не жылі разам, бо ў 1913 г. Лізавета Скосырова без мужа, але з вялікай сумай грошай (верагодна пасля продажу маёнтка) вандравала па Еўропе. Уся сусветная прэса паведаміла пра інцыдэнт, які адбыўся з ёю ў Берліне. З-за цікавасці, прыводжу тэкст з газеты "Нью-Ёрк Таймс" амаль што цалкам:

"Перададзена ў Нью-Ёрк з Берліна па трансатлантычным бяздротавым тэлеграфе Марконі.

Крадзеж каштоўнасцяў. Дзіўны давер ... жанчыны да новых сяброў у Берліне.

³³ Амелехіна С. А., Гафіфулін Р.Р. Коронационные костюмы - <http://www.agipe.ru/content/articles/946/>

³⁴ Кулинский А. Н. Русское холодное оружие военных, морских и гражданских чинов 1800-1917 годов. Санкт-Петербург, 1994. С. 165.

³⁵ Саітов В. И. Петербургский некрополь. СПб., 1912., Т. 4, С. 93.

³⁶ Памятная книжка Віленской губерні на 1902 год. Вильна, 1901. С. 5.

³⁷ Памятная книжка Віленской губерні на 1902 год. Вильна, 1901. С. 180.

³⁸ Памятная книжка Віленской губерні на 1902 год. Вильна, 1901. Ч. II. С. 71.

³⁹ Дополнение к памятным книжкам Віленской губерні на 1903 год. Вильна, 1904. С. 9.

⁴⁰ РГІА. Ф. 1349. Вол. 2. Спр. 231. А. 93-96.

⁴¹ Памятная книжка Віленской губерні на 1906 год. Вильна, 1906. С. 150.

⁴² Памятная книжка Віленской губерні на 1904 год. Вильна, 1904. Ч. II. С. 67.

⁴³ Памятная книжка Віленской губерні на 1906 год. Вильна, 1906. С. 276.

⁴⁴ Вся Вильна. Адресно-справочная книга на 1913 год. Вильна, 1913. С. 217.

⁴⁵ Віленскія губернскія ведомості. 1912. № 61.

⁴⁶ Brochocki Andrzej. Na przelomie dwóch epok: zapiski obszarnika (wspomnienie z lat 1894-1939) // Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolinskich we Wrocławiu., sygn. 15615/II. S. 282.

Берлін, 29 сакавіка. Двое мужчын і адна жанчына былі арыштаваны берлінскай паліцыяй у выніку хітрай аперацыі, якая літаральна выратавала фраў фон Скосыраву ... . У выніку аперацыі, жанчыне вярнулі каштоўнасці на суму 123 тысячи марак (31 250 \$)⁴⁷, скрадзеняя з-за яе ўласнага неймавернага глупства і даверлівасці.

Вяртаючыся ў родныя мясціны, фраў фон Скосырава, некалькі дзён правяла ў Берліне. У адзін з такіх дзён у кафэ на Фрыдырыхштрасэ да яе падышла прыемная маладая дзяўчына. Жанчыны разгаварыліся. Фраў фон Скосырава распавяла сваёй новай сябруўцы, што ёе ў сумачы знаходзяцца каштоўнасці на суму ў 125 тыс. марак. Неўзабаве новая знаёмая, папярэдне напрасіўши прабачэння за свою нядоўгую адсутнасць, патэлефанавала свайму каханку і пратапавала выкрасці каштоўнасці, калі той паабяцае вывезці яе потым з Берліна.

Палюбоўнік тут жа знайшоў сябра, неўзабаве двое мужчын з'явіліся ў кафэ і прадставіліся ахвяры вайсковымі афіцэрамі. Далей яны пратапавалі разам наведаць сінематограф. Падчас сеансу адзін з так званых афіцэраў, які размясціўся з маладой жанчынай ззаду, нейкім чынам змог аблушкаць сумачку фраў фон Скосыравай. У гэтых час побач з ёй сядзеў другі мужчына.

Праз некаторы час фраў фон Скосырава выявіла, што парачка, якая сядзела ззаду, знікла. Але сусед супакоі ёе і выказаў здагадку, што маладыя людзі выйшли патэлефанаваць. Потым ён сам адправіўся на іх пошуки. Пасля таго, як ён таксама не вярнуўся, фраў фон Скосырава выявіла крадзёжку.

У хуткім часе паліцыя высветліла, што гэтая тройца потым пратапоўвала каштоўнасці ў якасці аплаты за наведванне рэстараанаў Маладую жанчыну арыштавалі, і яна ва ўсім прызналася. Паліцыя таксама наведала яе мужа, вядомага гандляра, каб атрымаць па гэтай справе большы інфармацый. Муж настолькі быў ўсхаўляваны інфармацый, пра тое, што яго жонка член банды аферыстаў, што адразу пасля сходу паліцыі застрэліўся.

Дваіх мужчын арыштавалі ў Мюнхене. Абодва ва ўсім прызналіся і назвалі імя ювеліра, скупічыка крадзенага. Скупічык таксама ва ўсім прызнаўся, і ўсе каштоўнасці былі вернутыя ўладальніцы"⁴⁸.

Дзіўныя паводзіны Лізаветы Скосыравай - немаладой ужо жанчыны, пэўна, маюць простую адгадку, але я не лічу мэтазгодным выказваць сваё меркаванне па гэтай тэмэ.

З 1914 года Лізавета Дзмітрыеўна з'яўляецца сябрам апякунскай рады Лідской прыватнай жаночай гімназіі Ф. Л. і В. С. Навіцкіх⁴⁹. Месцам жыхарства сям'і Скосыравых запісана мястэчка Жалудок (Лідская вуліца)⁵⁰. На самым пачатку Першай сусветнай вайны карнет Міхail Скосыраў быў кантужаны, пра што паведаміў часопіс "Летапіс вайны 1914 года", там жа, сярод партрэтаў іншых параненых і забітых быў надрукаваны і партрэт бацькі будучага караля Андоры⁵¹. З 1915-га Скосыраў жыве ў Жалудку, а яго жонка ў Лідзе⁵².

Юныя гады будучага міжнароднага авантурыста прайшлі ў Вільні і ў маёнтку Лебядзя каля Ліды. На працягу жыцця Барыс Скосыраў неаднаразова сцвярдждаў, што ён нашчадак старажытнага дваранскага роду, што, улічваючы паходжанне яго маці, з'яўляецца праўдай.

Пра Барыса Скосырава шмат сказана. З нядаўнага: дакументальную кнігу пра яго напісаў вядомы каталонскі пісьменнік Антоні Марэль-і-Мора⁵³, раздзел адной са сваіх апошніх кніг яму прысвяціў Барыс Акунін⁵⁴, у 2012 годзе тэлеканалам АНТ у цыклі "Обратны отсчет" зняты дакументальны фільм "Барыс Першы. Кароль з Беларусі", дасканала вывучаў і аналізаваў лёс былога лідзяніна маскоўскі гісторык Аляксандр Кафка⁵⁵. Пісаў пра яго і я⁵⁶, гэты артыкул напісаны таму, што за 4 гады з'явілася новая і цікавая інфармацыя.

Усе, хто пісаў пра гэтага чалавека, сутыкаліся са шматлікай колькасцю супяречлівых ці відавочна недакладных звестак. Пра сябе ён натхнёна хлусі, валодаючы гэтым тонкім мастацтвам дасканала - легенды былі часткай яго "піяр-кампаніі". Таму і атрымалася, што ўсё ягонае жыццё - суцэльная містыфікацыя.

Невядома, як праходзілі яго першыя гады, невядома, дзе ён вучыўся. Улічваючы, што ў 1914-м яму толькі 18, версія некаторых аўтараў пра выдатную ўніверсітэцкую адукацыю адпадае: максімум, што ён паспеў бы скончыць - гімназія. Сам Скосыраў, праўда, сцвярдждаў, што вучыўся ў Оксфардзе і ў Ліцэі Людовіка Вялікага ў Парыжы. Прычым, вучыўся разам з прынцам Валійскім і ў гэты час добра пазнаёміўся з нідерландскім каралеўскім сямействам. На самай справе, вучоба ў гэтых установах магла б тлумачыць свецкія сувязі Скосырава. Аднак імя ягонае ў архівах Оксфарда не фігуруе. Ліцэй Людовіка Вялікага ў Парыже таксама не згадвае такога навучэнца⁵⁷. Зразу

⁴⁷ 31 250 \$ у 1913 г. роўніка 771 856 \$ у 2017 г.

⁴⁸ New York Times. 30 March 1913.

⁴⁹ Памятная книжка Віленскай губерніі на 1914 г. Вільна, 1914. С. 197.

⁵⁰ Памятная книжка Віленскай губерніі на 1914 год. Вільна, 1914. Ч. II. С. 96.

⁵¹ Летапіс вайны 1914 года. 1914. № 11. С. 183.

⁵² Памятная книжка Віленскай губерніі на 1915 год. Вільна, 1915. Ч. II. С. 86.

⁵³ Гл.: Morell Antoni. Boris I, Rei D'andorra. La Magrana. 2009.

⁵⁴ Гл.: Борис Акунін. Любовь к істории. М., 2012.

⁵⁵ Гл.: Alexander Kaffka. The Russian King of Andorra: Fantasies and Facts // Papers de ecerca Historica. 2009. Vol. 6. P. 147-159.

⁵⁶ Гл.: Лаўрэш Леанід. Кароль Андоры з-пад Ліды // Маладосць. 2014. № 10. С. 114-125.

⁵⁷ Alexander Kaffka. The Russian King of Andorra: Fantasies and Facts // Papers de ecerca Historica. 2009. Vol. 6. P. 155.

мела, што выдатнае валоданне англійскай, французскай і нямецкай мовамі, як і бездакорныя манеры сапраўднага джэнтльмена - вынік хатній адукцыі, атрыманай, верагодна, у маёнтку Лебядка. Аднак нейкую афіцыйную адукцыю ён усё ж меў, бо атрымаў потым афіцэрскі чын.

Восенню 1915 года Лідчына была акупавана нямецкімі войскамі, сям'я Скосырэвых з'ехала на Усход. Верагодна, Барыс добраахвотнікам пайшоў на фронт, бо дакладна вядома, што ён ваяваў у брытанскім бронедывізіёне, які дзейнічаў на рускім фронце. Гэты факт у 1924 годзе пацвердзіў камандзір дывізіёна Олівер Локер-Лэмпсан.

Олівер Локер-Лэмпсан (1880-1954) - вядомая гістарычнае фігура, бо на працягу некалькіх гадоў ён быў членам брытанскага парламента (кансерватар), меў цесныя сувязі з Расіяй, быў знаёмы з Мікалаем II, прымаў удзел у знакамітай змове супраць Распушціна ў 1916-м. Брытанскі бронедывізіён (NAS Armoured Squadron)⁵⁸ - воінская частка, якая была паслана на дапамогу Расіі ваяваць супраць Германіі. Барыс Скосыраў, верагодна, быў прыкамандзіраваны да гэтага англійскага вайсковага аддзела як ваенны перакладчык.

Ёсць неправераная інфармацыя, што падчас Грамадзянскай вайны наш герой ваяваў на поўдні Украіны. Калі на пачатку 1920-х яго дапытвалі ў Скотланд-Ярдзе, расказваў, у дні Каstryчніцкага перавароту 1917-га яго разам з бацькам і трима дзядзькамі бальшавікі арыштавалі і пасадзілі ў Петрапаўлаўскую цвердзь. Там, па словах Барыса, усе яго сваякі былі закатаваны да смерці, яму ж удалося цудам выратавацца і ўцячы ў Захаднюю Еўропу.

Пра жыццё Скосырава ў Еўропе інфармацыі мала. Існуюць некалькі паліцэйскіх справаздач аб ягоных махлярствах і газетны артыкул пра канфлікт паміж ім і японскім аташэ маёрам Хашымота; у справе фігуруе залаты гадзіннік, які Барыс адабраў у японца. Падрабязнасці адсутнічаюць. Неўзабаве пасля гэтага Скосырава затрымлівае Скотланд-Ярд за чэкі, не забяспечаныя грашымі. Таксама высвятляеца, што Скосыраў пражывае ў брытанскай сталіцы без дазволу. Падчас разгляду ў судзе ён прызнае віну і абяцае аплациць рахункі, адсутнасць рэгістрацыі тлумачыць страхам перад савецкімі дыверсантамі. У выніку яго вызваліяюць пад "слова гонару". Але гэтыя аферы не тлумачаць, чаму паліцыя лічыць яго яшчэ і небяспечным рэвалюцыянерам.

Як многія эмігранты ў 1920-я, Скосыраў апынуўся ў адчайнай фінансавай сітуацыі і шукаў любую працу. У 1924 годзе ён звярнуўся да былога камандзіра Локер-Лэмпсана па падтрымку. Локер-Лэмпсан выдаў сертыфікат аб службе Скосырава ў саюзнай арміі падчас вайны, знаёмства з гэтым чалавекам адкрыла некаторыя дзвёры, стварыла новыя перспектывы.

Новая праца, верагодна, мела дачыненне да брытанскай сакрэтнай службы⁵⁹. І менавіта з гэтага часу за Барысам замацаваўся імідж супер-шпіёна. Пра яго рассказвалі фантастычнае: быццам ён - і агент брытанскай сакрэтнай службы, і агент нацысцкай Германіі, і шпіён Сталіна. Скосырава лічылі і рускім манархістам, які ў свой час спрабаваў арганізаваць уцёкі цара Мікалая II з-пад арышту, і асабістым сакратаром Сталіна. Таксама Барыса ведалі як харызматычнага прыгожага мужчыну, спартсмена і паліглота з афіцэрскай выпраўкай і манерамі арыстакрата.

Большасць чутак дакументамі не пацвярджаецца. Гісторык Аляксандар Кафка лічыць, што спецыяльная служба час ад часу выкарыстоўвалі паслугі Скосырава, але малаверагодна, каб ён быў паўнавартаенным сакрэтным агентам. Інакш было б цяжка раслумачыць яго фінансавыя цяжкасці і афери, напрыклад, тыя ж незабяспечаныя чэкі, з-за якіх яго неаднаразова арыштавала паліцыя ў розных краінах Еўропы. З іншага боку, яму заўжды ўдавалася вырашаць свае праблемы без скандалаў. Відочна, ён меў моцную падтрымку з боку магутнай арганізацыі. Але гэта толькі здагадкі.

Фактам з'яўляецца тое, што Локер-Лэмпсан і Скосыраў кантактавалі праз усе 1920-я. Цалкам верагодна, што добрыя прафесійныя адносіны паміж імі былі і ў 1930-я. Олівер Локер-Лэмпсан быў часткай кіруючых колаў Англіі і быў па-сапраўднаму блізкі да членаў каралеўскай сям'і, і таму падобна, што слова Скосырава пра яго брытанскіх сяброў высокага ўзроўню былі абургунтаваныя.

Прыкладна ў 1922-м Барыс накіроўваецца ў Нідэрланды. Потым, у 1930-х, у Каталоніі і Андоры наш герой называе сябе графам Аранскім (Count of Orange), прычым, адзначае, што гэты тытул нададзены яму каралевай Нідэрландаў Вільгельмінай за асобыя заслугі. Канешне ж, гэта няправда. Справа ў тым, што тытул "граф Аранскі" з'яўляецца тытулам каралеўскай сям'і. Асоба не каралеўскай крыві не можа быць уганаравана гэтым тытулам. У архівах не знайшлося дакументаў пра службу Скосырава каралеўскай сям'і і тым больш аб уганараванні. Ён не толькі не служыў каралеве, але ў 1924 годзе нават фігурираваў у спісе "вядомых замежных рэвалюцыянероў", падрыхтаваным службай бяспекі Нідэрландаў. У гэтай жа паперы Скосыраў названы і "міжнародным аферыстам".

Аляксандар Кафка знайшоў у архівах дацкі пашпарт нашага героя. Пашпарт меў нумар 85154 і быў выдадзены ў 1923 годзе консульствам у Францыі. Менавіта з гэтага дакумента вядомы дата і месца нараджэння Скосырава: 12 студзеня 1896 года ў Вільні. У гэтым дакумэнце ён запісаны як барон. "Спадар барон Барыс Скосыраў" (Monsieur le Baron Boris de Skosyreff), што з'яўляецца няправдай.

У пашпарце - подпіс і фатаграфія Барыса

⁵⁸ RNAS - Карабельскія службы ваенна-марской авіяцыі. Адным з падраздзяленняў RNAS была "Карабельская служба ваенна-марскіх браняваных машын" (RNACD). Таму Локер-Лэмпсан меў ваенна-марскі чын - камандор.

⁵⁹ Alexander Kafka. The Russian King of Andorra: Fantasies and Facts // Papers de Recerca Historica. 2009. Vol. 6. P. 155-156.

Скосырава, самы ранні з вядомых здымкаў. Мы бачым модна апранутага маладога чалавека ў кепі і з маноклем - рэччу, якая заўсёды прысутнічае на яго фатаграфіях. У пашпарце запісаны рост - 179 см, колер валасоў - чорны, нос - прамы, рэлігія - "без рэлігіі", прафесія - журналіст і стаяць пячаткі памежных службаў Іспаніі і Андоры.

У тым жа архіве гісторык знайшоў візітныя карткі Скосырава з надпісам "Kapt. B. v. Skossyreff, den Haag". Надпіс сведчыць пра расійскі ваенны чын капітана, але, улічваючи харктар нашага земляка, наўрад ці можна разглядаць гэта як сапраўднае дакументальнае сведчанне. У архіўных дакументах згадваюцца розныя пагадненні з гандлёвай кампаніяй, арганізаванай у 1932 годзе. Яна мела назыву "Барыс Скосыраў; імпарт - экспарт і прадстаўніцтва паслугі" ⁶⁰.

Некаторыя публікацыі згадваюць пра паездкі Скосырава ў Паўднёвую Амерыку, падчас якіх ён нібыта добра асвоіў іспанскую мову. Пішуць, што акрамя дацкага пашпарту, Барыс меў яшчэ і пашпарт эмігранта, чалавека без грамадзянства - так званы нансенаўскі пашпарт. Здаецца, менавіта з гэтым дакументам наш зямляк жыў у Лацінскай Амерыцы і на працягу 1924-1934 гадоў актыўна падарожнічаў паміж Калумбіяй і Еўропай.

Верагодна, менавіта ў тых гадах Скосыраў сказаў пра сябе: "Мужчына ў маім становішчы павінен быць бездакорна апрануты, абавязаны пахнуць добрай парфумай і мець на рахунку вялікую суму грошай". Прэса шмат пісала пра прыватнае жыццё Барыса Скосырава, жанчыны мелі вялікі ўплыў на яго біяграфію. Прынята лічыць, што 21 сакавіка 1931 года ў Францыі ён ажаніўся з францужанкай Мары-Луіз Пара дэ Гасье (Marie-Louise Parat вайны ў німецкім горадзе ці Parat de Gassier). Але Бонард. Развяліся ў 1957 г.

Фотаздымак Барыса Скосырава ў пашпарце

**Мары-Луіз Пара, першая жонка Барыса:
нарадзілася ў 1895 г. у
Марселі, фотаздымак
меўся ў працуённым
кантракце, па якім яна
пераязджала ў Берлін
напачатку 1944 г. Яна і
Барыс атабарыліся пасля
Гасье (Marie-Louise Parat вайны ў німецкім горадзе
ци Parat de Gassier). Але Бонард. Развяліся ў 1957 г.**

ўжо ў 1932-м з'яўляецца іншая жанчына - Філіс Хэрд. Раман цыгненца адносна нядоўга. З Філіс, ці "Ламарэс", як ён яе называў, Скосыраў пасяляецца ў гатэлі гарадка Сітгэс на Пляія дэ Оро (Залаты пляж) у Іспаніі. Пачынаюцца гулянкі да раніцы ў дарагіх рэстаранах: манокль, кій са срэбным дзяржаком, кветка ў пятліцы - усё гэта робіць "барона" Скосырава прыкметным чалавекам. Казалі нават, што ён сваяк усіх каралеўскіх дынастыі Еўропы. Частыя ад'езды "барона" не вельмі хвалявалі адміністрацыю гатэля, бо яго рахункі апложвала Філіс. Аднак іспанская паліцыя зацікаўлялася шляхетнай асобай і даведалася: барон наведваецца ў Барселону, каб прадаваць каштоўнасці сяброўкі. Скончылася высылкай Барыса Скосырава з Іспаніі ў снежні 1933 года⁶¹.

У тым жа 1932-м ён знаёміца з разведзенай амерыканкай Фларэнс Мармон. У верасні 1933-га газета "The Majorca Sun" у Пальме, дзе яны атабарыліся, піша: "Сеньёра Мармон і яе муж, капітан Барыс Скосыраў, былі дапытаны паліцыяй з-за падазрэння, што яны ... маглі мець дачынне да какаінавага трафіку". Верагодна, менавіта прыватны капитал Фларэнс Мармон стаў крыніцай фінансавання далейшых праектаў Скосырава. Справа ў тым, што місіс Мармон была жонкай Говарда С. Мармона (1876-1943), уладальніка фірмы "Marmon Motor Car Company" ў Індыянапалісе, вытворцы вядомых амерыканскіх аўтамабіляў таго часу. Яны развязліся каля 1914 года, але Говард Мармон плаціў быўной жонцы шчодрыя аліменты⁶².

* * *

Стагоддзямі Андора не ведала спакою, пакуль у 1278 годзе біскуп Урхельскі, які прадстаўляў інтарэсы Мадрыда, не падпісаў з сеньёрамі французскага графства Фуа сумесную дамову пра апеку над гэтай тэрыторыяй. Дамова стала асновай падвойнага сувэрэнітэту краіны. Супернікі зруйнавалі свае ваенныя ўмацаванні і абавязаліся больш ніколі іх не будаваць. Спрэчная тэрыторыя прыняла статут нейтралітату і ў абліен на гарантіі сваіх суседзяў адмовілася ад уласнага войска. З таго часу княства Андора кіруеца дзвюмі асобамі, якія кожныя паўгода здаюць адна адной справы: з іспанскага боку - біскупам Урхельскім, а з французскага - спачатку сеньёрамі графства Фуа, пасля каралемі, а цяпер презідэнтамі. У Генеральнай Радзе мініяцюрнай краіны (Consell General de les Valls) засядаюць дэпутаты ад шасці горных далін, з якіх і складаецца тэрыторыя гэтай краіны (адна з называў Андоры - "Краіна шасці далін").

Для падтрымання нейтралітэту андорцы стагоддзямі не будавалі дарог, і гэта было галоўнай гарантыйя спакою, бо якая армія пойдзе праз горную тэрыторыю, калі няма дарог? І нават, калі па ўсёй Еўропе з'явіўся тэлеграф, андорцы яшчэ добрых дзе-

⁶⁰ Alexander Kaffka. The Russian King of Andorra: Fantasies and Facts // Papers de Recerca Historica. 2009. Vol. 6. P. 156.

⁶¹ http://www.rg.ru/Anons/arc_2003/0104/6.shtm

⁶² Alexander Kaffka. The Russian King of Andorra: Fantasies and Facts // Papers de Recerca Historica. 2009. Vol. 6. P. 156.

сяць год плавалі па начах тэлеграфныя слупы і рэзали дрот, бо лічылі, што тэлеграф таксама можа парушыць мір і спакой у краіне. Але да пачатку 1930-х упартасць горцаў удалося зламаць: Францыя і Іспанія пачалі будаваць скразную аўтамабільную дарогу, быў пракладзены высакавольты кабель. Панаехалі будаўнікі, камерсанты, лаўцы поспеху... Сярод іх - наш зямляк.

У розных публікацыях апошняга часу шмат розных маляўнічых расказаў пра нядоўгое кіраванне Андорай каралём Барысам I. Я ж дам храналогію падзеі, абрэзаную на аснове сакрэтных паведамленняў з архіваў Брытанскага Міністэрства замежных спраў і па справах Садружнасці, узятых з працы гісторыка Аляксандра Кафкі.

17 траўня 1934 года Скосыраў падаў уладам Андоры аргументаваную заяву аб сваіх правах на трон.

22 траўня іспанскім і французскім бакамі падпісаны ордэр аб яго высылцы. Паведамляецца, што Скосыраў кудысьці з'ехаў.

6-7 ліпеня Скосыраў вяртаецца і прапаноўвае Генеральнай Радзе праграму рэформ і мадэрнізацыі эканомікі Андоры. Згодна з праграмай, эканоміка краіны павінна грунтавацца на рэжыме беспадатковай зоны і на падтрымцы турызму са спортам. Частка гэтай праграмы: прызнанне яго манархам на аснове меркаванай згоды герцага дэ Гіза (Жана Арлеанскага), які быў, на думку Скосырава, адзіным праўдзівым спадчыннікам андорскай кароны.

8-10 ліпеня Генеральная Рада нават двойчы ратыфікавала эканамічную праграму і аб'ясціла Скосырава манархам Андоры Барысам I. Рада галасавала абодва разы 24 галасамі "за" пры адным, што ўстры-

маўся.

9 ліпеня быў абвешчаны манарх, прынята Каралеўская Канстытуцыя, прызначаны новы ўрад, прыняты новы сцяг Андоры.

12 ліпеня Скосыраў аб'явіў вайну біскупу Урхельскаму. Гэта была рэакцыя на адмоўныя заявы біскупа пра асобу манарха Барыса I у прэсе.

20 ліпеня Скосыраў арыштаваны каталонскай грамадзянскай гвардыяй і транспартуецца ў Барселону. У якасці прычыны арышту заяўлена *"парушэнне пасстановы аб высылцы, якая была вынесена супраць яго 8 снежня 1933 года"*. Іншыя крыніцы згадваюць, што кароль Андоры быў арыштаваны і дастаўлены ў Барселону ў адпаведнасці з законам аб бадзяжніцтве. Але ж ён быў захоплены каталонскай грамадзянскай гвардыяй у Андоры і эта робіць яго арышт незаконным!

23 ліпеня Скосыраў перавезены ў Мадрыд, дзе *"адказаў на пытанні ў цэнтральным паліцэйскім ўчастаку ў прысутнасці вялікай колькасці журналістаў"*. Са спасылкамі на дакументы ён прасачыў гісторыю Андорскай дынастыі. Адказваючы на пытанне ці з'яўляецца ён прымым спадчыннікам Гіза, Скосыраў трохі зблізіўся і адказаў, што па крыві не, але фактычна - так, бо мае згоду прынца: яго прэтэнзіі на трон базуюцца на гістарычных правах, на *"прывілах рыцарства" і неабходнасці абароны іспанскіх жыхароў Андоры ад эксплуатацыі на карысць Францыі"*. Скосыраў ўтрымліваўся ў турме Мадэла ў Мадрыдзе.

Гэта факты, якія базуюцца на дакументах з брытанскага архіва. Дарэчы, сярод папер архіва Андоры захоўваюцца толькі Канстытуцыя Скосырава або *"Каралеўскі бюлетэн"* і выражкі пра яго са шведскіх, французскіх, іспанскіх газет⁶³.

Паведамляючы пра прыгоды нашага земляка, міжнародная прэса падавала шмат цікавых эпізодаў. З газетных артыкулаў вядома, што Скосыраў стаў самым папулярным аратарам на вуліцах сталіцы - кветка ў пятліцы, манокль у воку, бліскучыя ад брыяліну валасы: *"Хопіць жыць на завуоголі гісторыи! Андора павінна ўпусciць банкаўскі і гандлёвы капитал. Да якіх пор вы будзеце трываць свой авечы суверэнітэт, якім кіруюць два чужыя ўладары, ці не лепши Андоры абраць свайго караля?"*. Залётны рэфарматар робіць арыгінальную прапанову: Андора не адмаўляеца ад апекі, але апекунуў трэба замяніць! Біскуп Урхельскага - на карала Іспаніі: *"Хуан III мой лепши сябар!"*, презідэнта Францыі - на галаву французскага каралеўскага дома герцага Гіза⁶⁴, чыім асабістым намеснікам у Андоры стане сам *"граф Аранскі"* г. зн. ён сам.

І вось барон-граф-намеснік у Генеральнай Радзе. Дарэчы, сюды яго на плячах унёс народ з вуліцы. Барыс I склаў самую кароткую канстытуцыю ў свеце, з 17 пунктаў. Вось некаторыя:

1. Наўзамен Генеральнай Рады засноў-

Барыс Скосыраў у 1934 г.

⁶³ Alexander Kaffka. The Russian King of Andorra: Fantasies and Facts // Papers de Recerca Historica. 2009. Vol. 6. P. 157.

⁶⁴ Філіп, Герцаг Арлеанскі (або Філіп VIII) (1869-1926) памёр бяздзетным, і з 1926 г. галавой французскага каралеўскага дома стаў яго стрыечны брат Жан, Герцаг дэ Гіз (1874-1940), ці Жан III.

ваеца парламент.

2. Яго Вялікасць Кароль прадстаўляе парламенту склад ураду.

5. Кароль будзе асабіста прадстаўляць Андору ў Лізе Нацый. ...

17. Кароль валодае правам роспуску парламенту.

Галоўнае - канстытуцыя гарантавала асабістыя права і свабоды грамадзян.

Ужо не было сумнення, што на першых усеагульных выбарах, прызначаных на 1 жніўня, пераможа партыя, якая ўнесла Барыса ў парламент. Каб ён пратрымаўся ўсяго некалькі тыдняў, дык запанаваў бы ўжо цалкам легітимна. Але закружылася галава, быў страчаны самакантроль. І ён піша "Маніфест", у якім аб'яўляе вайну біскупу Урхельскаму - сеньёру Бісбе, за "абразу" ў публічным друку.

Біскуп, папярэдне дамовіўшыся з французскімі бокамі, высылае атрад з чатырох гвардзейцаў і афіцэраў. Яны без цяжкасці расейваюць шаснаццаць паліцыянтаў "Шасці далін" і раніцай уваходзяць у каралеўскі сад - у той самы час, калі Барыс у адным халаце п'е гарбату.

Так скончылася ўлада Барыса I. Каму як, а мне асабіста гэтая гісторыя нагадвае прыгоды ў Васюках Астапа Бэндэра з яго пражэктаў пабудовы Нью-Васюкоў. Але даследчыкі адзначаюць, што менавіта Скосыраў даў Андоры першую Канстытуцыю, дзе гарантаваліся грамадзянскія права і свабоды. Ідэі развіцця Андоры на аснове бяспошліннай эканомікі і стымулявання турызму значна апярэджаў час. Таксама трэба ўлічваць, што Генеральная Рада амаль аднаголосна двойчы прагаласавала за план Скосырава і легітымна зацвердзіла яго каралём.

31 кастрычніка 1934 года іспанскі суд прысудзіў Скосырава да 1 года турмы. Газета "Нью-Ёрк Таймс" пісала: "Нягледзячы на тое, што Барыс Скосыраў, як і ўсе іспанскія зняволеныя, носіць сіні камбінезон, гэты прэтэндэнт на трон Андоры з яго нязменным маноклем у правым воку, захаваў усю свою каралеўскую годнасць і флёр выключнасці...". Не дачакаўшыся канца тэрміну пакарання, улады выслалі дакучлівага авантурніка ў Партугалію.

Фларэнс Мармон, жанчына, якая была партнёрам і сакратаром Скосырава падчас авантury ў Андоры, у лістападзе 1934-га вярнулася ў ЗША на борце марскога лайнера "Exochorda". Верагодна, больш яны не сустракаліся.

25 лютага 1935-га на бланку гатэля ў Лісабоне Скосыраў на французскай мове піша заяву міністру замежных спраў Нідерландаў з просьбай выдаць новы пашпарт. Толькі ў канцы 1935-га былы "кароль" пакідае Партугалію і едзе да афіцыйнай жонкі ў Сэн-Кан, у Францыю. У траўні 1936-га яны едуць у Партугалію і, магчыма, зноў наведваюць Іспанію, але з-за ўспышкі грамадзянскай вайны хутка вяртаюцца ў Францыю.

9 лютага 1939 года ў Францыі Скосырава ары-

штавалі, бо быў выпісаны ордэр аб яго выгнанні з краіны. Аднак ён не меў належнага пашпарту і таму быў адпрайлены ў лагер для інтэрнаваных замежнікаў паблізу горада Манд. 25 красавіка ён атрымаў загад пакінучу французскую тэрыторыю на працягу 3 дзён. Аднак ехаць яму не было куды, і 7 кастрычніка 1939 года ўлады зноў адправілі яго ў канцэнтрацыйны лагер "La Вэрнэ" ў Ар'ежу (у французскіх Пірэнеях). Там ён знаходзіўся як "непажаданы замежнік". Прафесар А.Н. Рубакін у кнізе ўспамінаў, апублікованай у 1960 годзе ў Москве, пісаў пра сустрэчу з Барысам Скосыравым у лагеры "La Вэрнэ".

Афіцыйна пацверджанай інфармацыі аб жыцці Скосырава пасля лагера няма. Але ў 1950-х і 1960-х гадах у Партугаліі і Германіі прайшлі газетныя публікацыі пра былога караля. Яны праліваюць нейкае святло на яго жыццё пасля вайны.

У 1958 годзе партугальскі сябар Скосырава д-р Франсіска Фернандэс Лопес апублікаваў лісты, якія ён атрымліваў ад Скосырава і ягоны жонкі Мары-Луіз. Лісты былі дасланы з Бопарда - нямецкага горада ў Рэйнскай вобласці, недалёка ад Кабленца. Скосыраў пісаў, што разам з жонкай у канцэнтраціку 1942 года быў вызвалены немцамі з лагера "La Вэрнэ" і адпрайлены ў Савецкі Саюз. Пасля вайны было зняволенне ў Сібіры, потым - пераезд у Заходнюю Германію і спакойнае жыццё "100% маленъкага ранцье". Уласная інтэрпрэтацыя Скосыравым ягоныя біяграфія заўжды ўводзіла ў зман, і гэты канкрэтны варыянт развіцця падзей, не пацверджаны, выклікае шмат сумненняў. Да-следчыкі заўважалі, што, напрыклад, калі дапу-сціць, што сапраўды быў арыштаваны службай бяспекі Сталіна і адпрайлены ў адзін з савецкіх лагераў у Сібіры, дык Барыс быў бы не ў стане потым вярнуцца ва Заходнюю Германію.

Да сваёй смерці ў 1989-м ён жыў у Бопардзе, дзе і быў пахаваны⁶⁵.

На гэтым можна было б і закончыць, калі б нямецкі гісторык Герхард Ланг не знайшоў нядоўна ў савецкіх архівах новыя дакументы пра Барыса Скосырава, сярод іх справа аб арышце яго савецкай ваеннай адміністрацыяй у 1948 г.

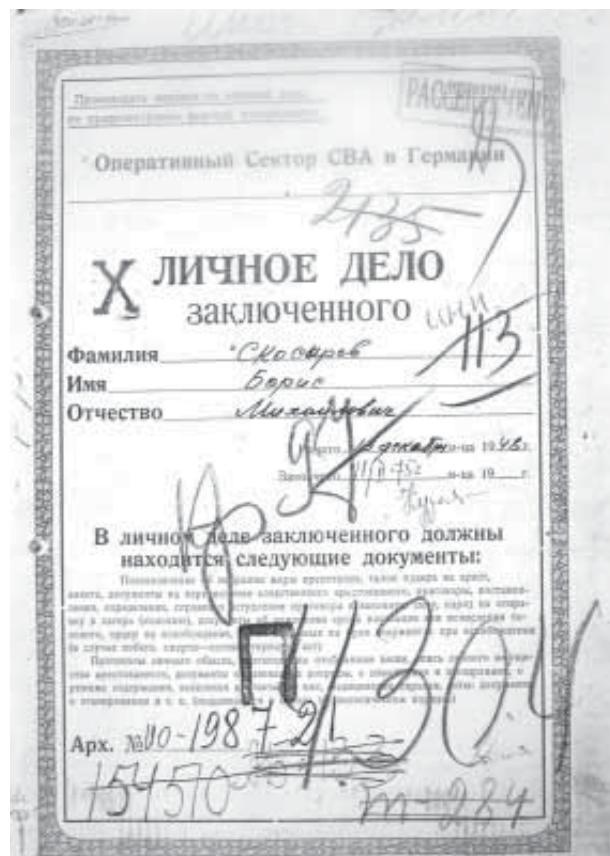
З яго дасце бачна, што яшчэ ў 1935 г. Барыс Скосыраў уступіў у нацысцкую партыю, калі больш дакладна, у замежнае аддзяленне НСДП у Парыже. Цікава як наш містыфікатор змог даказаць сваё арыйскае паходжанне? Думаю, мы не хутка даведаемся падрабязнасці чарговых прыгод земляка, верагодна, ён меў вялікую патрэбу ў грашах і выконваў толькі дробныя даручэнні нацысту, бо па справах да 1943 г. савецкі суд адвінавачваў яго толькі ў распаўсюдзе нацысцкай пропаганды і шпіянажы. Аднак ніякай інфармацыі пра шпіёна Барыса Скосырава ў справе няма, фактычна і справа пачынаеца з 1943 г. У гэты год ён пераїзджае ў Берлін і ў судовай справе з гэтага моманту ён названы дырэктарам аднаго з "канцэнтрацыйных лагераў французскіх працоўных", насамрэч гэта нешта

⁶⁵ Alexander Kaffka. The Russian King of Andorra: Fantasies and Facts // Papers de Recerca Historica. 2009. Vol. 6. P. 158.

Барыс Скосыраў, ва ўніформе афіцэра вермахта, быў прызваны ў 1944 годзе і накіраваны на Усходні фронт, даслужыўся да чына маёра 6-й танкавай дывізіі. Фота: фонд Ланга,

Нацыянальны архіў Андоры

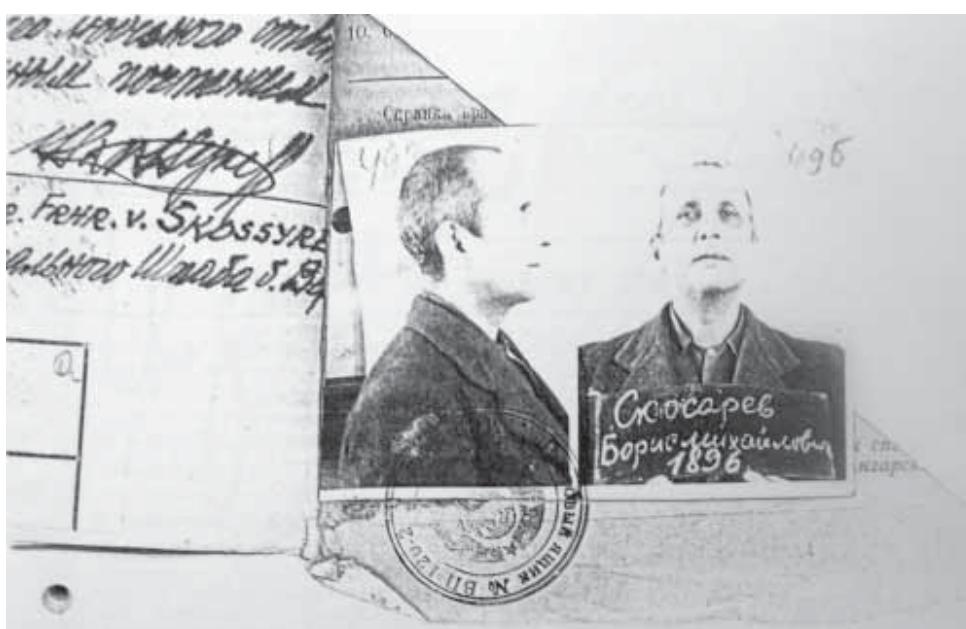
Першая старонка справы Барыса Скосырава, заведзенай савецкай ваеннай адміністрацыяй у акупаванай Германіі. Фота: Ланг, Нацыянальны архіў Андоры

накшталт лагера прымусовай працы, якія акупанты стварылі па ўсёй Еўропе. Таксама па працоўным кантракце ў Берлін пераехала і ягоная жонка Мары-Луіз Пара.

У тым жа 1943 г.

Скосыраў прызваны ў нямецкае вайска. Ён служыў у контрвыведцы 6-й танкавай дывізіі, займаўся вярбоўкай ваеннапалонных, браў ўдзел у аперацыях пад Смаленскам, Менскам і Віцебскам, атрымаў чын маёра. Нацыстам служыў добра, бо быў узнагароджаны Жалезнымі крыжамі 1-й і 2-й ступені, а як вядома, Жалезны крыж уручайся за асабісты геройзм у бое.

Калі скончылася Другая сусветная вайна, Скосыраў быў дастатковая спрытны, каб вяр-

Партрэт са следчай справы, заведзенай савецкай ваеннай адміністрацыяй у акупаванай Германіі, пасля затрымання Скосырава ў Эйзенаху 12 лістапада 1948 г. Фота: Ланг, Нацыянальны архіў Андоры

нуцца жывым з Усходняга фронту, перажыць пасляваенныя праблемы і пачаць чакаць, калі наўальніца абміне горад Бопард у французскім сектары акупаванай Германіі, дзе ён пасяліўся. Але лёс адварнуўся ад яго, бо ў лістападзе 1948 г. Барыса затрымліваюць ў Эйзенаху, савецкай зоне акупацыі. Пасля арышту Скосыраў быў асуджаны за шпіянаж як "агент на службе ў нацистаў" і высланы ў "адмысловы лагер Міністэрства ўнутраных спраў СССР".

Белагвардзейца-фашиста маглі б расстраляць без лішніх гутарак, і таму, пэўна ён ужо падчас следства стаўся карысным чала-

Бонард, 3 красавіка 1969 г.: Барыс і Марыя (ці Разіта) пасля завяршэння працэдуры шлюбу. Яны засталіся жанатымі да смерці Скосырава 27 лютага 1989 г. Фота: Ланг, Нацыянальны архіў Андоры

Магіла Барыса Скосырава

векам для НКВД. Думаю, што і ў лагеры наш авантурнік аблегчыў сваё жыццё праз супрацоўніцтва з адміністрацыяй.

Скосыраў вызваліўся з лагера ў 1956 г. і нейкім чынам патрапіў у Заходнюю Германію. "Органы" пасля лагераў ніколі не выпускалі з СССР былых "белагвардзейцаў" у Заходнюю Еўропу, і можна не сумнявацца, што яго пусцілі туды, бо спадзяваліся мець ад яго адмысловую карысць.

31 снежня 1957 года Скосыраў афіцыйна разводзіцца з Мары-Луіз Пара. З красавіка 1969 года, маючы 73 гады, ён жэніца з нейкай Марыяй-Разітай, німецкай дзяўчынай, якая нарадзілася ў 1939-м у саксонскім мястэчку Брунсвік. Простая немка ператвараецца ў спадарыню - далей ва усіх дакументах яна згадваецца як Разіта фон Скосырава. Разам яны жывуць да смерці Скосырава 27 лютага 1989 года.

З гэтым шлюбам, дарэчы, звязана яшчэ адна містыфікацыя. У пасведчанні аб ім запісана, што жаніх нарадзіўся ў 1900-м, гэтая ж дата выбіта і на помніку. Ці містыфікацыяй з'яўляецца агульнапрыняты 1896 год нараджэння "караля"? Можа, Барыс дадаў сабе 4 гады, каб патрапіць на фронт? З другога боку на фотаздымку з судовай справы, зробленым у 1948 г. падчас арышту савецкай ваеннай адміністрацыі, надпісана дата нараджэння "1896". Чарговая загадка.

Напісаць праўдзівую біяграфію гэтага чалавека ўжо амаль што немагчыма.

Янка Жамойцін

З перажытага

(Працяг. Пачатак у пятырэдніх нумарах.)

Канец СБМ - пачатак новых турбот

Сувязь з пакінутымі ў лесе сябрамі парвалася канчаткова, што і вызначыла канец майго дзеяння ў СБМ. Пасля доўгіх гадоў Вера Катковіч расказвае: "Ноч пасля тваіго адыходу была вельмі трывожная. З'яўлялася што раз больш войска, якое займала баявыя пазіцыі. Стала ясным прыбліжэнне фронту з кожнаю гадзінай. Рана, за іныымі людзьмі, падаліся і мы ў паваротную дарогу ў напрамку Дэсаў, куды, аднак, дабраца не было нам суджана. Над рэчкай Мульдай (прыток Эльбы) затрымалі нас амерыканскія жаўнеры, а неўзабаве наступілі ўсходняя саюзнікі. Пераход у абшар дзеяння амерыканскай арміі быў забаронены пад пагрозай расстрэлу. Дзяцей перанялі ад нас расіяне. Гэта было драматычнае расстанне, аб чым апісала мая сястрыца Анеля ў сваіх успамінах. Пасля шматлікіх прыгод мы з Анеляй навязалі сувязь з польскай вайсковай місіяй у Берліне і там нейкі час працавалі".

Так прыблізна скончылі і іншыя згуртаванні СБМ - без цырымоніі, без фанфараў, пад напорам сілы. Адсюль арганізаваныя кіраўнічыя кадры моладзі ў змаганні за яе ідэалы, пад сцягам СБМ, рассыпаліся, але не счэзлі. Яны раздробніліся на адзінкі змаганні кожнага з уласным, пераважна драматычным, а падчас і трагічным, лёсам, вызначаным часценькам прыпадкамі ці сплётам зусім нечаканых абставін пераходнага часу. Найцяжэйшым выпрабаваннем лёсу падвергнулася асноўная шматлікая колькасць сяброў, загнаных у ГУЛАГ. Частка з іх загінула ад рук жывадзёраў НКУС, іншыя сталі інвалідамі, дзе-якім удалося вытрымаць і арганізаціаць жыццё занава.

Тыя, якіх не дасягнулі шчупальцы сталінскага "спрута", разбегліся па свеце, ды дзе яны толькі не апынуліся! Перажыўшы матэрыйальныя цяжкасці, ніхто, аднак, з іх не звіхнуўся і цяпер адгуквающа з кожнага кантынента, хто сам яшчэ жывы, хто голасам сваіх дзяцей ці ўнukaў. Не месца тут на растрасанне лёсаў - кожнага паасобку. Аднак, ці сапраўды можна звузіць праблему да барацьбы толькі з уласным лёсам кожнага з успамянутых? Думаю, што ўсё-такі пярэчаць гэтаму тэзісу адраджаныя, як Фенікс з попелу, арганізацыі між іншым скаўцкія і беларускія школы на выгнанні, не гаворачы ўжо пра грамадскія і іншыя палітычныя арганізацыі выгнанцаў, гісторыя якіх і значэнне сёння ўжо дастаткова вядомыя.

Маўчыць усё яшчэ гісторыя нацыянальна-адраджэнцкага пасляваеннага руху моладзі ў краіне, закаваная ў архівальных пратаколах доследаў тых нешчасліўцаў, якія сарганізаваўшыся, не ўсцерагліся ад

папаўнення нявольніцкіх калон ГУЛАГа. Паявілася там іх нямала з розных, пераважна школьніх, арганізацый і з розных мясцовасцяў. Ці гісторыя ў сілах выветліць канкрэтнае гэта з'яўшча, наколькі яно было наступствам дзеянісці СБМ - цяжка вырашыць. Разважаючы гэту праблему, нельга не вярнуцца на момант у Наваградак, каб прыгледзецца якраз канкрэтнаму прыкладу волі барацьбы групы былых юнакоў, пра якіх асвядоміў мяне адзін з іх - Кастусь Рамановіч - удзельнік арганізацыйнага камітэта Саюза вызвалення Беларусі ў Наваградку ў 1946/47 гадах.

Навуковец-юрыст І. Енка ў артыкуле п.з. "Злачынцы ці героі?" ("Пагоня", 11-26 верасня 1992 г.) сцвярджае на аснове следчых матэрыйялаў, што ў 1947 годзе група з васяманацці маладых хлопца ў заснавала ў Наваградку арганізацыю "Саюз вызвалення Беларусі". Мэтай яе было стварэнне незалежнай беларускай дзяржавы шляхам актыўнай барацьбы з савецкай уладай. Арганізатарамі яе былі: Г. Казак, К. Рамановіч, А. Усекевіч, М. Кожыч, С. Пярловіч. Усе яны былі суджаны на 10-25 гадоў зняволення ў ГУЛАГу. Да сённяшніх дзён, у незалежнай быццам беларускай дзяржаве, Гарадзенскі абласны суд мае адзін адказ на іх ці іх сем'яў дамаганні рэабілітацыі: "Вінаватыя таму, што здзейнілі дзяржава злачынства". У аналізе справы аўтар артыкула даходзіць да выводаў, што галоўнай прычынай так жорсткіх пакаранняў у параўнанні з фактычным дзеяннем было тое, што моладзь уяўляла сабой мясцовую беларускую інтэлігенцыю, якую ў сталінскія часы па-просту знішчалі. Уважае, што рашэнні суда маюць і далей асаблівую палітычную афарбоўку, апраочыся на пануючыя ўсё яшчэ ў судовых асяроддзях савецкія ідэалагічныя дормы. Заўважае, прытым, што следствы і суд над хлопцамі спрацавалі па раней падрыхтаванай схеме. Сярод прозвішчаў следчых, пракурораў і суддзяў не было ніводнага беларускага, ды дадае: "Іх дзеци і ўнукі сёння таксама любяць пакіраваць".

Вернемся, аднак, думкамі ў пераможаны Дэсаў. Лагер паступова напаўняўся людзьмі - чужаземцамі розных нацыянальнасцей з розных краін, якія стараліся гуртавацца, у асноўным, паводле грамадзянства. Часткова прыбывалі былія жыхары лагера - працаўнікі фабрыкі Юнкерса, якім удалося зберагчыся ад выгнання з Дэсаў паліцыяй, ці якімсь цудам вярнуцца з тae эвакуацыі. У большасці паяўляліся, аднак, зусім іншыя асобы, дасюль небачаныя сярод рабочых Юнкерса. Былі гэта прышэльцы з іншых працоўных прадпрыемстваў, сельскія працаўнікі, а ў асноўным палоннія чырвонаармейцы. Яны хутка змантавалі свой моцны анклаў, які стараўся накінуць стыль жыцця і паводзін іншым.

Не без уплыву на іх паводзіны былі штораз час-

цейшыя адведзіны лагера савецкім вайсковымі "місіянерамі" (прадстаўнікамі "рэпатрыяцыйнай місіі"), якія выклікалі эйфарью хуткага вяртання на "родину". Несвядомыя былья ваякі прадбачанага ім - як здраднікам - праўдзівага лёсу, маніфеставалі свой уздым радасці, не пазбаўлены элементу агрэсіі ў адносінах да карэнных жыхароў горада і ваколіц. Зразумела, што непрыстайна было б вяртацца "на родину - победительничу" з пустымі рукамі, а нейкага забеспячэння быльх зняволеных спадзявацца было таксама нельга. Mae пошуку каго-колечы з бліжэйшых знаёмых беларусаў аказаліся дарэмнымі. Абазначала гэта, што нікому з сяброў пераобрацца з лесу ў Дэсаў не ўдалося. Адзін з кіраўнікоў дэсаўскай группы СБМ - звязовы Шозда, які з'явіўся ў лагеры падчас наступлення амерыканскай арміі, неўзабаве знік, не пакінуўшы ніякай весткі. (У лесе сярод эвакуяваных з Дэсаў ніямецкай паліцыяй дзяцей і кіраўнікоў раней яго не спаткаў). У 1957 годзе спамянуты раней мой дзядзька Шурка - той солтыс перыяду ўсіх трох акупацый - перадаў мне вестку, што зняволенне ў ГУЛАгу, дзесь у ваколіцы Беламорканала, адбываў ён з маім сябрам Шоздам. У асяроддзі савецкіх грамадзян апынуліся два былья мае падапечныя са Случчыны, якія адведвалі мяне амаль кожны дзень і ўспамагалі кансервамі і іншымі прадуктамі харчавання проста з амерыканскіх рэсурсаў. Аднойчы прывала-клі мне цэлы камплект вопраткі з абуткам. Усё новенькае "з-пад іголкі". На маё абурэнне і закід, што рэчы праўдападобна паходзяць з рабунку і на адмову іх прыніцця, запэўнілі мяне, што тавар атрымалі з нейкага магазіна за дазволам амерыканскіх чорных жаўнераў ці нават ад іх саміх. Найбольш забаўным было тое, што ў новых абставінах яны пачуліся маімі апекунамі і павучалі, што час пераапрануцца з уніформы СБМ, бо інакш не пражывеш. Перапыніўшы мой далейшы маналог, пакінуў тыя рэчы і, развітаўшыся ціха прывычным клічам "Жыве Беларусь", пабеглі. З захаванням хлопцаў я зрабіў вывод, што на маю тэму, былога кіраўніка СБМ, была якаясь гутарка ў іх новых асяроддзі. Німала было там вядомых мне савецкіх хлопцаў, з якімі ўвесь час жылі мы дружна і ўзаемна ўспамагаліся. Яны бачылі і цанілі нашу апеку над дзетварою і час ад часу садзейнічалі нам. Я быў упэўнены, што і ў новых абставінах ніякага свінства мне не прычыняць. Тым часам амерыканская ваенна камендатура сарганізавала адміністрацыю лагера, забяспечыла прадуктамі харчавання і рэактывавала дзейнасць сталовай. У лагеры быў уведзены каменданцкі час і ўстаноўлена вайсковая ахова. Жыхары заходніх краін паступова пачалі раз'язджацца дамоў пасля аўтамабільнага заканчэння вайны.

Грамадзяне Румыніі, Польшчы, Чэхаславакіі, Угоршчыны і Югаславіі, а ў тым ліку, праўдападобна, і частка савецкіх падданых выразна, рознымі спосабамі сепарыраваліся ад савецка-остаўскага асяроддзя і быльх палонных чырвонаармейцаў (знак "OST" насліл на вопратцы дэпартаваныя з акупаванай немцамі тэрыторыі СССР). Я асабіста пасяліўся на прыватнай кватэры ў старэнкага ніямецкага сужонства - пенсіянераў. Mae хлопчыкі і там высачылі мяне ды падкідалі

час ад часу свіную тушонку і іншыя кансервы, пакідаючы ту ўздыбу май гаспадарам, пераважна падчас абеду ў лагернай сталовай, значыць, падчас маёй адсутнасці на кватэры. Аднойчы "прыперлі" яны галадаючым старэчам мяшок муکі і нейкага зерня ды пакінулі ўсё бездапаможным разам з каляскаю. Перапалоханыя весткімі аб рабунках немцы не маглі зразумець зусім іншых паводзін тых хлапчукоў ды іх менталітэту - нейкіх нечуваных ім, нават з назывы, беларусаў.

У чэрвені, быццам маланкаю, разнеслася вестка, што амерыканцы перадаюць Дэсаў у акупацыю Савецкай арміі. У лагеры з'явіліся вайсковыя місіі: французская і амерыканская, якія мелі заданне правесці рэгістрацыю перасяленцаў у іх акупацыйныя зоны. Я, кіруючыся сваімі ведамі французскай мовы і сякоютоакою магчымасцю слоўнай канверсацыі з французаўмі, вырашыў дабівацца выезду ў французскую зону. Місію французаў узнічальваў невысокага росту, гадоў пад сорак, крыкливы сяржант, як пасля аказалася, заўдэрысты камуніст. Кожнага, хто стараўся пазбегчы контакту з савецкай акупацыйнай уладай, лічыў патэнцыяльным ворагам і так адносіўся да сваіх наведвальнікаў. Мяне, як і іншых маладых хлопцаў, пасля доўгіх допытаў адвінаваці ў праўдападабенстве службы ў ніямецкіх вайсковых ці эсэсаўскіх фарміраваннях, прагнаў і пагражая арыштам, калі толькі знайдзе хвіліну вольнага часу. Дзяўчат, у прынцыпе ўсіх, лічыў ніямецкімі наложніцамі. Стала ясным, што незалежна ад афіцыйнага загаду, кіраваўся ён мэтай максімальнага аблежавання наплыву зацікаўленых у французскую зону акупацыі.

У лагеры апынулася некалькі палікаў, якія ведалі мяне з працы ў СБМ з перыяду апекі над дзяцьмі. Адносіны між намі былі заўсёды карэктныя, а бліжэйшыя контакты і сімпатыя завязаліся ад якогася інцыдэнту ў фабрыцы незадоўгага перад наступленнем альянтаў. У цэху, побач польскіх дзяўчат, працавалі нашы хлопцы. Полькі сарганізавалі нейкую малую дыверсію, якая перапыніла працу. Гэта заўважылі хлопцы і адзін з іх (імя не памятаю). Я яму парай, каб лепш забыўся пра тое, але кіраўніцтва цэха не забылася бараніць сваю скuru і паведаміла паліцыі.

Да вышыختаваных у адзін рад дзяўчат паклікалі майго віцябчаніна ды яшчэ двух або трох хлопцаў і мяне. Афіцэр загадаў, каб я папярэдзіў хлопцаў гаварыць праўду, адказваючы на яго пытанні. Цяпер цяжка прыпомніць дакладна мae слова, скіраваныя да хлопцаў. Памятаю, аднак, што ідэя думкі было звярнуць увагу, што іх добрыя поспехі ў працы вымагаюць зразумелай пільнасці, і яны павінны пацвердзіць толькі тое, што напэўна бачылі і напэўна ведаюць, бо ад гэтага залежыць жыццё іншых. Віцябчанін зарэагаваў коратка, але рагушча: "Мы ж не дурні і не можам нічога выдумоўваць". У рэшце-рэшт дзяўчат не адвінавацілі, а такія здарэнні хутка не забываюцца.

Інцыдэнт з французам быў нагодай для польскіх сяброў праявіць у адносінах да мяне, беларуса ў клапатлівой сітуацыі, належную, у іх перакананні, галантнасць.

Тым часам у лагеры з'яўлялася што раз больш савецкіх мундзіраў розных вайсковых фарміраванняў. Разнесліся чуткі, што незалежна ад колеру пагонаў, шапачных абадкоў ці нават самой уніформы, віратка іх выконвала ролю маскіроўкі малойчыкаў з вядомага ў тым часе і паўсюдна на зямлі прысутнага "прадпрыемства смерці" - СМЕРШ. Не было сакрэтам, што хаця абрэзвітура гэта фармальна абавязчала "смерць шпіёнаў", то абсяг дзеяння "фірмы" адпавядаў больш лоузунгу "хто не з намі, той супраць нас, а хто супраць, той паблажлівасці не павінен спадзявацца". Лагерная атмасфера перамянілася з дня на дзень. Кіраваныя са-мазахаваўчым інстынктам чутныя дасюль славакі і чэхі быццам счэзлі з лагера. Харваты, якія пераважна добраахвотна прыехалі на работу, каб падтрымаць барацьбу за "Новую Еўропу" ды змаганне (поруч з вермахтам) сваіх усташаў за незалежнасць Харватыі, таксама апынуліся за полем бачання. У лагерным сімбіёзе з імі, непрымірымымі дасюль сербы, якія пакінуўшы сваіх чэтнікаў, шукалі ў Нямеччыне сковішча перад навалам цітаўскага рэжыму альбо прымусова былі вывезены на работу, супольна шукалі выхаду з існай сітуацыі. Усе іншыя заходнія нацыі канчаткова развіталіся з Нямеччынай, ад'ехаўшы без перашкоды ў свае краіны. У лагеры засталіся такім чынам у асноўным палякі, а дакладней -польскія грамадзяне, і савецкія падданыя, а фактычна расіяне, бо "нацмены" "савецкага народа" таксама быццам бы растварыліся ў прасторы. Савецкія "місіянеры рэпатрыяцыі" праводзілі безупынную агітацыю. Красамоўна пераконвалі яны слухачоў, што зэрфармаваная радзіма чакае іх вяртання, падрыхтаваўшы дастатнє жыццё ў рэваншы за іх нягody ў гітлераўскай няволі. Людзі, фактычна змораныя вайною і няволі, жадалі пачуць падобныя заклінанні і ахвотна і некрытычна верылі той хлусні, перакананыя, што яны ні ў чым перад радзімай невіноўныя. Нарастаючая, асабліва сярод палонных чырвонаармейцаў (а іх была большасць), атмасфера вяртання гранічыла з эйфарыяй.

За адзінкамі, якія тайком пакідалі лагер, рассыпаліся пошуки. Гэта адбілася трывожнымі рэхамі і на польскім грамадстве. Паколькі польская рэпатрыяцыйная місія не з'яўлялася, круг больш актыўных людзей стварыў унутрылагерны самаўрад, які дамагаўся ў амерыканцаў чым хутчайшай адпраўкі ў іх акупаваную зону. На рашэнне амерыканскіх вайсковых улад чакаць доўга не прыйшлося.

Стварылася альтэрнатыва: падацца з палякамі на захад у амерыканскую акупаваную зону альбо палезіці на кручок савецкай пропаганды ды пагрузіцца ў "цилятнікі" (таварныя чыгуначныя вагоны) накіраваныя "на родину" (*tertium non datur*). Прыйшлося выбраць меншае зло - першую магчымасць.

Эвакуацыя наступіла даволі хутка і адбылася гвалтоўна, праўдападобна з прычыны намагання ўсходніх саюзнікаў перадачы ім дамоўленай тэрыторыі.

Набітая бітком людзьмі цяжкія амерыканскія "студэбекеры" даставілі выгнанцаў у напоўнены ўжо да паловы лагер каля гардка Гётінген. Агароджаная лагерная тэрыторыя, густая амерыканская вайсковая

варта вакол агароджы, прымітыўныя санітарныя і наогул бытавыя ўмовы - усё разам зрабіла прыгнятальнее ўражанне, як аказалаася - не без прычыны. Крымінагенные паводзіны часткі ранейшых жыхароў таго "анклава" змусіла вайсковую адміністрацыю да ўзмацнення рэжыму, абмежавання выхаду з лагера толькі з пропускамі, цяжкімі да атрымання і г.д. Дзень за днём праходзілі ў безнадзейнасці і трывозе, выкліканай даволі частымі адведзінамі вайскоўцамі ўсходніх саюзнікаў. Мае заявы, кіраваныя ў адрас вайсковай адміністрацыі з просьбай дазволу выезду ў пошуках блізкіх мне асоб, былі вырашаны адмоўна.

У Польшчу

Неўзабаве надышла восень, а з ёю ліквідацыя лагера недастасаванага да зімовых умоў. Відаць, лёсам былі прысуджаны тыя чыгуначныя "цилятнікі", накіраваныя на ўсход, але ў гэтым выпадку толькі да польскай мяжы з Чэхаславакіяй - да перасыльнага пункта Козле. Цягнік затрымаўся ў Козлі пры пероне, загруженым людзьмі і іх "здабычнай" (чытай: нарабаванай) маёмасцю. Пасажырам нашага цягніка неахвотна ўступалі месца раней прыбыўшыя падарожныя. У меру разгрузкі цягніка ўзмагаліся праклённы, лаянка, а часам і рукапрыкладства. Напружанне стомненых падарожжам і чаканнем пад голым небам людзей узмацнялі марудныя і непрыемныя допыты кожнага прыбыўшага функцыянерамі органаў бяспекі, пасля якіх толькі працаўнікі далегатуры Дзяржаўной рэпатрыяцыйной управы (*Panstwowy Urzad Repatriacyjny*) - ПУР афармлялі рэпатрыяцыйныя пасведчанні і білеты на праезд да жаданай чыгуначнай станцыі.

Праніклівасць функцыянероў бяспекі не настройвала аптымістычна. Адзінам майім дакументам было пасведчанне лагернай адміністрацыі фабрыкі Юнкерса. Выдаваны ў апошні год вайны, такія пасведчанні заступалі раней ужываныя са знакамі "R" ці "Ost", так што маё пасведчанне не выклікала падазрэння, а ўтомленасць майго даследчыка не заахвочвала яго да гутаркі. У часе падарожжа давялося пасябраваць з хлопцамі з Познані, якія вяртаўся, так як і я, без багажу, толькі з невялікім чамаданчыкам. Ветлівы пазнаняк, даведаўшыся пра маё паходжанне і немагчымасць вярнуцца на Бацькаўшчыну, запрасіў мяне дамоў на час пошуку якога прыпынку. Аформіўшы ў бюро ПУР адпаведныя дакументы, мы неўзабаве апынуліся ў прыгарадзе Познані, дзе жыла яго сям'я і дзе было поўна савецкага войска. Прывітала нас вельмі сардэчна яго старэйшая сястра, але, даведаўшыся пра маю сітуацыю, раптам расплакалася, не хаваючы страху перад сачэннем савецкімі вайсковымі за кожнай хатай, кожным чалавекам, а сабліва за прыезджымі. Адносіны пераможцаў да мясцовых жыхароў прычынілі нямала бяды, здзеку над людзьмі і крыўды, вышаптала перапуджаная жанчына. У такіх абставінах прыйшлося зноў звярнуцца ў ПУР, які накіраваў мяне на перададзенны Польшчы рашэннем Ялцінскай канферэнцыі землі па рэкі Одэр і Ніца, з якіх выгналі ранейшых жыхароў - немцаў. Такім чынам апынуўся я ў гарадку

Рыпін-Любускі, дзе было нямала эвакуяваных з Наваградчыны і самога Наваградка. Тут зноў перш-на-перш контакт з бюро ПУР. Прынялі мяне там ветліва, далі вольны пакой у суседстве, а пасля праведзенай са мною гутаркі кіраўнік ПУР запрапанаваў працу на пасадзе пасяленчага інспектара. Маім абавязкам мела быць арганізацыя пасялення рэпатрыянтам з Савецкага Союза. Прапанову, зразумела, я прыняў, а перада мною былі два дні вольныя ад працы з выпадку ўгодкаў каstryчніцкай рэвалюцыі. Даведаўшыся адрасы знаёмых наваградчан, пастанавіў я некаторых адведаць. Адносіны ўсіх спатканых вонкава былі карэктныя. Найбольш шчыра прыняла мяне сям'я Яна Палонскага, жонка якога Марыя - беларуска, жывучы побач школы ў Наваградку, утрымоўвала контакты з моладзю, чым прыцягала кліентаў свайму мужу - шавецкаму майстру. Яна і пераказала ўсе навіны з пасяленнага Наваградка.

Першае зняволенне

Праца мая пачалася ў лістападавы цёплы дзень з камандзіроўкі да толькі што прыбылых перасяленцаў. У дарозе мінуў мяне самаход, але зараз затармазіў, а два яго пасажыры загадалі майму фурману затрымаць коней. Мяне ветліва папрасілі перасесціся ў машыну, якую завярнулі ў адваротным ад намеранага мною напрамку. Даязджаючы да Рыпіна павозка наша затрымалася на вуліцы, пры якой стаяў знаёмы з Наваградка электрык прозвішчам Ягадоўскі са сваім пляменнікам, якога прыпомніў як шустрага і празмерна абавязковага дружыновага СБМ. На пытанне аднаго з маіх спадарожнікаў, які паказваў на мяне: "Чы то тэн?", абодва адказалі: "Так, то тэн". Было ўсё ясна. Моўчкі давезлі мяне ў горад Слубіцы (палова Франкфурта з польскага боку ракі Одэр) і, не выясняючы ні слова, зачынілі ў падвале якойсьці камяніцы. На другі дзень раніцай з'явіўся сяржант (пасля даведаўся я яго прозвішча - Аляксандр Пясецкі), які прынёс мае старыя камашы і вонратку з маёй кватэры. Укінуўшы ў мой катух тыя лахмоці, запрапанаваў "прадаць" яму за прадукты харчавання мой эсбээмайскі мундзір, у які я быў апрануты, пашыты з зялёнаса сукна, прыдзеленага раней сярэднім і вышэйшым кіраўнікам СБМ. Я без слова згадзіўся, хоць не верыў у яго прапанову рэваншу і не дадумоўваўся намеранай ім фактычнай расплаты, што выпадкова выясняцца крыху пазней. Таго ж дня вечарам два ўзброеныя жаўнеры завялі мяне на першы паверх, дзе я апынуўся ў даволі прасторным пакой з адной толькі шафай, адным крэслам і пісъмовым сталом, на якім сядзеў, растапырыўшы ногі ў ботах з халівамі, вyrзіла з квадратнаю фізіяноміяй і пісталетам у руках, якія насілі савецкія афіцэры. Па пакой прахаджваўся суб'ект у вайсковай (у адрозненні ад свайго кампаньёна) вонратцы з пагонамі паручніка і тварам інтэлігента, "узброены" ў вялікую тоўстую нагайку, якою разпораз хвастаў па халівах сваіх "афіцэрак". Па загадзе "цывільнага" жаўнеры падвялі мяне ва ўпор да яго, ахутанага смуродам самагонкі, гнілога дыхання, а адзін з салдацікаў цвёрда, відаць прывычна, трymаў за каўнер маёй вонраткі. "Уладар" пачаў гутарку пы-

таннем, чаму я спрабаваў уцячы з падвала. Пачаўшы маё запярэчанне, пачаў мяне вызываць, акладаючы жалязякай пісталета дзе папала, у тым ліку і па твары, ды што раз чубам бота даваў мне высіпяткі ў прамежнасць. Уючыся ад болю, падтрымоўваны за каўнер ваякамі, я стараўся пераносіць здзекі моўчкі, прадаўжаючы маё пярэчанне, бо ўцякаць не спрабаваў і пытанне лічыў правакацыяй. Наступная серыя ўдароў і слоўных знявагаў выразна паслабіла ўражлівасць катаўнага на страх і боль, а раз'юшанасць пераследаўца дайшла да зеніту. Упэўнішы мяне, што не ўцяжу і згнію тут на месцы, змяніў тэму, задаўшы іншае пытанне: хто і з якой мэтай скіраваў мяне з амерыканскай зоны акупацыі ў Польшчу.

Не маючы адказу і на гэта пытанне, вызваліў я сваім пярэчаннем новую атаку фуры жывадзёра, які стаў чаргова прымяняць усе прыдуманыя ім прыёмы мучэння. Паўтарыўшы дакладна пабоі, раптам згарнуў ляжачыя на стале паперы і фатаграфіі, забраныя з маёй кватэры. Крычаў, што ўсё ведае пра мяне і, называўшы мяне засраным інтэлігентам, схапіў атэстат сталасці ды, змяўшы ў далоні, тыцкаў ім мне пад нос, загадваючы: "Zezres ten chamski swistek". Адвярнуўшы галаву ад яго кулака, пачуў я новыя ўдары ажно да страты прытомнасці. Ён, таксама непрытомны ад злосці, выкліканай маім супрацівам, парваў атэстат сталасці на кусочкі і выкінуў у смецце. Усе далейшыя яго садысцкія акты здзеку перасталі рабіць уражанне ў агулелай свядомасці яго ахвяры. Трыманне жаўнерамі ў пазыцыі галавою ўніз, ламанне пальцаў на ўсаджаных між імі прутах - усё стала раптам абыякавым. Не асягнуўшы жаданых адказаў, следчы нарэшце загадаў паставіць сваю ахвяру пад сцяну перад ім і аб'явіў рашэнне застрэліць, калі на прызнаюся да "сваёй віны". У тым моманце мая ўвага чамусыці сканцэнтравалася на афіцэры, які заўважальна нервова пачаў крочыць па пакой і на абодвух жаўнерах, якія не здолелі схаваць сваёй стомленасці. Падумаў я прытым, што страляць ён не захоча, каб не пабрудзіць памяшкання. Гэта рэакцыя на яго пагрозу чамусыці запамяталася мяне да сёння, як зусім нечаканая ў той драматычнай сітуацыі і незразумелая. Пагрозу прымянення зброі мой мучыцель аднак выканаў і, аддаўшы тры выстралы над маёю галавою, аб'явіў перамену свайго рашэння. Загадаў жаўнерам прынесці рыдлёўку, якую сунуў мяне, крыкнуў вывесці ў агарод, выкапаць яму і выканцаць экзекуцыю. Жаўнеры павялі, падтрымоўвавуць, асуджанага лесвіцай уніз і, прыўдападобна, прыучаныя да такой працэдуры, павярнулі ў падвал ды зачынілі ў каморцы побач той, у якой сядзеў я дасюль.

Паступовае памяншэнне напружання прыйшло на змену ранейшаму здрэнценню, якое чаргова ўступіла адчуццю ўсёабдыннага болю цэлага цела. Спроба сесці на збітых з дошак нарах спарадзіла нечакана пабольшанне цярпення. У такой сітуацыі найлягчэй аказалася стаяць, учапіўшыся за нейкую выстаючую са сцяны падвалу жалязяку. За сцяною маёй "кватэры" раздаваліся жарты і смех затрыманых за штосьці дзяўчат, якія правакавалі вартайскім хмелльным спевам з-за кратага падвала: "Chodz kochanie na je..." і т.д.

Цераз закратаванае ваконца маёй каморкі відаць

было свято ў вокнах акаличных дамоў і прасоўваючыся час ад часу цені іх жыхароў. Усё гэта адводзіла думкі ад толькі што перажытага ды напамінала пра існае вакол у меру нармальнае жыццё, што ў майм тадышнім адчуцці здавалася мне асабіста чымсь абстрактным, чымсь, што мяне не датычыць.

Думкі гэтая, аднак, не выклікалі ў свядомасці нікага ўражання. Яны праста зусім незалежна пераплывалі адна за адною цераз збалелую галаву ажно да поўнага знемажэння, што змусіла вязня прылегчы на тых, не прыладжаных да сябе дошках нараў. Пякучы пачаткова боль ад сутыкнення з цвёрдым лежывам паступова слабеў у меру спакойнага нерухомага ляжання. Са сну вырваў мяне грукат замка ў дзвярах каморкі. Спрабу раптоўна падняцца з месца спыніў, аднак, востры боль, які змусіў застацца ў ранейшай пазіцыі цела. Прыйнесенае вартайніком снеданне падалося мне якосьці недарэчнасцю, тым больш, што павыбіваныя то ў адзін, то ў другі бок сківцы, хоць і ўдалося вярнуць у належнае ім месца, аднак не дазвалялі нат паварушыць рогам. Выцершы паступова запечаную кроў з твару, губ і галавы, прыйшлося захаваць нерухомую пазіцыю знявеченанага цела. Зактыўіваліся затое думкі, якія выпіралі адна другую, губляючыся ў згадках фактычнай мэты мучэння мяне пераследавацелямі, хто яны такія, як павесці сябе ў далейших з імі контактах, ды чым усё гэта можа кончыцца.

Дзесяці пад поўдзень зноў заляскатаў замок і дзвёры майго жылля адчыніліся настеж, а ў іх з'явіўся той паручнік - сведак допытаў - у суправаджэнні маладой цяжарнай жанчыны. Яны без слова прыглядаліся да мяне некалькі добрых хвілін, а я пільна сачыў за выяўленнем іх твараў і інтэнсіўна, але беспаспяхова шукаў у памяці падабенства да каго-небудзь са спатканых дасюль у жыцці людзей. У вачах аднак абоіх маіх "гасцей" удалося заўважыць хутчэй прыкметы спачування, чым няянісці ці іншага адмоўнага пачуцця. Кім была тая цяжарная жанчына, так і засталося для мяне таямніцай, але яе адведзіны ды рэакцыя твару, выкліканая майм незайдросным выглядам, разбудзіла іскру надзеі, што ўсё-такі нехта пацікавіўся, кім на самой справе з'яўляецца той патурбаваны арыштант. Гэтая думка крыху абліягчыла маю псіхічную трапёму. Неўзабаве пасля іх адыходу прыйшло ўзброены пасланец з абедам. Паставіўши ежу каля неспажытага снедання, запрапанаваў прагулку для спаўнення фізіялагічных неабходнасцяў. На маю адмову (есці я не мог, а фізіялагічных патрэбаў не адчуваў) зарэагаваў увагаю, што маё "адчаянне" нікога тут не ўсхвалюе, а акт галадоўкі можа мне прыдаць лішнія бяды. Я і сам гэта добра разумеў і далёкі нат думкаю быў ад "хванабэрый" у тыпе галадоўкі, магчымых у цывілізаваным свеце.

Пасля трох-четырох дзён мая фізічная кандыцыя паступова пачала папраўляцца. Тыдняў тры нікто мяне не непакоіў, а я губляўся ў згадках, што яшчэ могуць прыдумаць мае "апекуны". Тым часам раны ад пабояў выгайліся, і ў рэшце рэшт вывелі мяне зноў на паверх у той самы пакой, дзе чакалі адно цырульнік і вартайнік. Пабрыўши маю бараду, далі магчымасць памыцца, а на досвітку наступнага дня загадалі хутка

сабраць сваё "дабро" і, вывеўшы, пасадзілі ў знаёмы мне самаход між жаўнерам і згаданым раней сяржантам Аляксандрам Пясецкім. За рулём самахода сядзеў вядомы ўжо паручнік, які ўзначальваў канвой, а каля яго яшчэ адзін вайсковец. За "нашым" самаходам стаяла з заведзеным матарам грузавая машына, з кузавам, прыкрытым брызгентам, загружаная якімісь таварамі. Па загаду паручніка канвой падаўся ў падарожжа, як пасля аказалася, у Познань, з невялікай хуткасцю, дасягальней прыстарэламу грузавіку. Неўзабаве дарогу перагарадзіў нам шлагбаўм, за якім стаялі ўзброеные па зубы савецкія жаўнеры, а побач згуртаваная ваеннае тэхніка, у тым ліку самаход, з кабіны якога выйшаў нам насустрча афіцэр. Запытаўши, хто камандзір канвою, зажадаў ад яго дакументаў усіх прысутных. Зідэнтыфікаваўши дакументы з усімі апрача мяне, зажадаў прад'яўлення і майго пасведчання тоеснасці. Нікія тлумачэнні паручніка аб загадзе сакрэтнага транспартавання вязня не прамаўлялі да пераканання саюзніка, які загадаў перадаць "шпіёна" ў яго распараджэнне ды загадаў жаўнерам акружыць наш канвой. Паручнік папрасіў аднак яго на сакрэтную гутарку адзін на адзін, і, сеўши ў кабіну савецкага газіка, афіцэры доўга спрачаліся між сабою, пакуль польскі ваяка не пераканаў свайго суразмоўцу вядомым ім толькі абодвум аргументам. Такім чынам шлагбаўм перад намі падняўся, і наш "караван" падаўся ў далейшае падарожжа. Адолеўши пару дзесяткаў кіламетраў, зноў затрымка войскам пераможцаў і паўтарэнне працэдуры, амаль ідэнтычнай з папярэдняю, што прычыніла нямала трывогі, асабліва вязню. Перамогши і гэту перашкоду і ад'ехаўши ад яе, камандзір затрымаў свой самаход, які папхнуты лёгка грузавіком, кіраваным недасведчаным шафёрам, стаў каціцца ў адхон. Мне неяк удалося скапіць за ручны тормаз і затрымаць машыну на даволі стромым адхоне. Гэта зрабіла добрае ўражанне на афіцэра. Пасля кароткага адпачынку і пераадолення ў далейшым падарожжы яшчэ адной савецкай перашкоды, асенні кароткі дзень хіліўся да канца, а спадарожнікі што раз больш згадвалі пра магчымасць падсілкавання. Праязджаючы на змяркенні цераз якоесь мястэчка, ваякі заўважылі карыму, што стала наступнай прычынай перапынку ў нашым вандраванні. Пакінуўши кагось з грузавіка на варце, усе астатнія падаліся ў закусочную, ведучы і мяне з сабою.

У дастатковая прасторнай хаце за сталом сядзела некалькі дзециюкоў, змагаючыся з літровай пляшкай сівухі, ды выглядала на тое, што не з першай. Наша кампанія, пасадзіўши мяне на лаве пад сцяною, заняла месцы прыстале побач і заказала таксама літройку, цэлую гурбу каўбасы ды хлеба. Пасіліўшыся з большага, камандзір паднёс і мне паўшклянкі самагонкі і кавалак каўбасы з хлебам. Адмовіцца ад такога пачастунку не хапіла сілы, тым больш, што і на думку не прыйшла магчымасць выклікання той ветлівасцю афіцэра вострага канфлікту. Падхмеленая тубыльцы, даведаўшыся, што з'яўляюся вязнем, напалі на афіцэра за яго паблажанне фашистыту ці мо нават шпіёну. Завязалася спрэчка, якая давяляла да ўзаемнай пагрозы пісталетамі. Перамагла аднак прытомнасць галавы "obuwatela rogicznika", і пагоджаныя бакі канфлікту распілі на развітанне яшчэ адну бутэльку смярдзючага "эліксіру". Вы-

йшаўшы на паветра, афіцэр загадаў усім заняць свае месцы і пакінуць вязня ў яго распараджэнне. Сам адвёў мяне ўбок і, прытвараючыся вельмі грозным, стаў дапытваць, што мяне злучае з сяржантам Пясецкім. Я пачаткова сцвярджалаў, што не разумею, у чым справа. Аднак мой суразмоўца патрабаваў шчырага адказу, аргументуючы свае дамаганні фактам прапановы Пясецкага расстралаць мяне ў лесе падчас адпачынку пад зачэпкай ўцёкаў у час адводу ў кусты для аддання мачы. Тады я палічыў мэтазгодным паведаміць паручніка аб інцыдэнце "вышабравання" Пясецкім ад мяне вонраткі і абутку. Гэта інфармацыя выразна задаволіла яго і на маю просьбу пайнфармаваць, ці ў Познані паўторыщца падобнае катаўненне, як у яго пастарунку, цвёрда запярэчыў. Выясняўшы прытым, што адбылося гэта незалежна ад яго волі а, нат, супраць яе, а аплявуху я атрымаў, між іншым, памылкова за нейкага нямецкага жандара, які седзячы перада мной у той каморцы распілаваў краты, рыхтаваўшыся да ўцёкаў, за што прыйшлося расплацицца мне. Дадаў, што атрымаў загад даставіць мяне ў "Wojewodzki Urzad Bezpieczeństwa" (у скарачэнні "УБ") у Познані. Пад'ехаўшы пад шлагбаўм таго "ўжонду", пакінуў мяне пад наглядам вартаўніка, а сам са сваімі падуладнымі (у тым ліку і з Пясецкім) падаўся ў напрамку будынка установы. Я, несвядомы рэчаінсці тадышній Рэчы Паспалітай, спытаў жаўнера, што гэта за "ўжонд", якога ён пільнуе. Той на маё пытанне адказаў таксама пытаннем: "А ту со, z choinki zerwal sia, nia wiesz co to NKWD?" Мне стала да канца ўсё балюча ясна, уключна з тым, што маю дачыненне з земляком. Прабуючы выкарыстаць гэты факт, пачаў наракаць, што цераз непаразуменне мяне арыштавалі ў дарозе з Нямеччыны на нашу Віленшчыну. Прабуючы разбудзіць у хлопца пачуцці зямляцтва, падкінуў яму думку, што яго абавязкам пільнаваць шлагбаўм, а не чалавека, ды яшчэ земляка, калі яму прыйдзе адхіліцца на пару кроکаў. Мая нечакана смелая (з-за недахопу часу) гутарка выразна перапалохала хлопца. Стаяў ён раптам прытварацца рашучым ды заяўліў, што зямляк ці не зямляк, але "krok w lewo, krok w prawo benda strzelal prosto w ciebie, bo ani myslę za jakiego szpiona na biale niedzwiedzie byl wywiezionym". Гэта "сяброўская" гутарка, можа, яшчэ праўдойжылася б, каб не вярнуўся так хутка мой афіцэр з астрожнымі канваірамі, якія забралі мяне пад замок.

Нечаканая спагадлівасць

Раніцай яшчэ не паспеў я пазнаёміцца ў камеры з вязнямі, як з'явіўся канваір і завёў мяне ў бюро ў суседнім будынку на допыт. Функцыянер у цывільнай вонратцы, праўдападобна, следчы суддзя (інстытут якога функцыянаваў яшчэ ў пасляваенны час), аказаўся мужчынам з выгляду каля сарака гадоў. Агарнуўшы мяне зрокам з ног да галавы, запрапанаваў сесці, упэўніўся ў маёй тоеснасці і запыталаў, за што мяне арыштавалі. Адказ мой быў стэрэатыпны, якія ён чуў ад вязняў, праўдападобна, штодзённа: "Не ведаю, бо я не зрабіў ніякага злачынства, і ніякага абвінавачання мне не прад'явілі". Тады мой суразмоўца пераключыўся на канкрэты і спытаў, якой дзяржавы лічу сябе грамадзянінам ды чым я кіраваўся, уступаючы ў Саюз бела-

рускай моладзі. Такіх пытанняў я спадзяваўся, разважыў у думках польскія традыцыі барадзьбы за незалежнасць, неастыўшую нянявісць да акупантаў і пастанавіў рызыкнуць на шчыры адказ, згодны з маім перакананнем. Назваў я сябе грамадзянінам Польшчы беларускай нацыянальнасці, а на работу ў СБМ быў накіраваны толькі што паўсталым у часе акупациі рухам незалежнасці Беларусі. Міжвольная грымаса на твары следчага, што было прызнакам ні то паблажлівасці, ні то спачування маёй наіўнасці, паказалася мне аптымістычным прағнозам, і ў гэтым я не памыліўся. На пытанне, якое заданне я атрымаў ад таго "незалежніцкага руху", я паясніў, што ў так кароткім часе дзеяння асноўным заданнем было замацаванне нацыянальнай свядомасці моладзі ды прысвяенне ідэі незалежнасці, што мела зберагчы моладзь ад уплываў акупанта. Паспешна дадаў я, што ніякай іншай дзейнасці, якую можна было б залічыць да злачынней, я не праводзіў.

Ён тым часам, пераглядаючы мой дэпасіт - якісь фатаграфіі і, праўдападобна, пратакол са Слубіц, не ўглыбляўся ў дэталі справы ды прыкліканых мною арганізацый і быццам не слухаў адказу на пытанне.

Пасля хвіліны маўчання ён заўважыў, што тэарэтычна можна згадзіцца з тым, што нельга караць "за пабожныя зычанні". Дадаў аднак, што я дзеянічна на тэрыторыі савецкай дзяржавы і супраць дзяржавы інтарэсам, а гэта ўжо мяне сутнасць справы. Некалькі наступных пытанняў, не звязаных непасрэдна са справаю і непратакалаванне адказаў сведчылі, у маім разуменні, аб незацікаўленні следчага праблемай, тым больш, што гутарка вялася спакойна і мела характар хутчэй дыскусіі, чым следства.

У рэшце-рэпг, згарнуўшы тыя паперы са стала на маіх вачах, суразмоўца мой парваў іх і выкінуў у смецце. Вярнуў мне фатаграфіі, рэпартрызыны дакумент і заяўліў, што ён не мае асновы для арышту і пастанаўляе звольніц мяне. Я, збяняўшы тою нечаканасцю і асмелены яўнай, у маім перакананні, добразычлівасцю чыноўніка, папрасіў яго рады, ці мне можна вярнуцца ў Рыпін. Ён, падумаўшы, параіў мне ў крайнім выпадку забраць з кватэры неабходныя рэчы і пaeхаць дзе-небудзь у іншай месцы. Дадаў прытым, што мэтазгодным было б з'яўліцца ў каменданта міліцыі, а калі з яго боку напаткаю якую непамыснасць, спаслацца мне трэба на капітана Казлоўскага. Званком выклікаў ён таго капітана, пазнаёміў нас, загадаў вывесці мяне на волю і заапекавацца ў выпадку неабходнасці.

Я, ашаломлены да рэшты такім зваротам справы, стараўся дастасавацца да дадзенай мне рады. Вярнуўшыся ў Рыпін, заглянуў на кватэру, давёў сябе да сякога-такога ладу і пераначаваў дома. Раніцай пастанавіў адведаць чыгуначны вакзал ды разглянуцца за шанцам выезду на заход. Пад парадаў стаяў пасажырскі цягнік без якой-колечы, як мне здавалася, аховы. Я ўскочыў у вагон, запоўнены нямецкімі палоннымі. Ідучы ўздоўж вагона, звярнуў я ўвагу на чатырох маладых хлопцаў, якія сядзелі на адной лаве. Не надумоўваючыся, спытаў, ці яны не дапамаглі б мне ўладзіцца між імі, каб пераехаць заходнюю граніцу. Хлопцы пераглянуліся між сабою, але ў тым моманце пачулася

звонку гутарка двух мужчын, што якісь "цывіль" увайшоў у цягнік, дык хутка трэба праверыць. У такой сітуацыі засталася толькі адна магчымасць - выйсці з вагона на другі бок цягніка. Мне гэта ўдалося і, пралезшы цераз іншы, таварны цягнік, абышоў я станцыю і вярнуўся ў будынак вакзала, дзе трывога дзеля пошукаў "цывіля" была ўжо ў заўважальным разгары.

Расчараўаны няўдачай, падаўся я да каменданта міліцыі даведацца, якая будзе яго рэакцыя на маё з'яўленне. Той выслушаў мяне, загадаў міліцыянту сцерагчы, а сам пусціўся да выхаду. Я зразумеў складанасць сітуацыі і пастанавіў спаслацца на капітана Казлоўскага. Афіцэр, быццам апечаны, ускочыў назад у пакой і, зачыніўшы дзвёры, зганіў мяне, што не папярэдзіў яго зразу. Параўнанне вяртацца на кватэру і дапамог непрыкметна пакінуць камендатуру. Мінаючы рыначную плошчу, нечакана напаткаў я таго ж пана Ягадоўскага (канфідэнта), які гутарыў з двума савецкімі афіцэрамі. Для яго гэта спатканне таксама было нечаканасцю, ад якой не здолеў затаіць разгубленасці, і на маё ветлівае прывітанне стараўся адказаць таксама пртыворнай ветлівасцю. Мінуўшы майго пераследавца, з рынку ўвайшоў я ў першы напатканы завулак ды, прыбываўшы кроку, мняў, як мага, вулічкі, напрэмкі і ўрэшце шчасліва асягнуў хату спомненага Яна Палонскага. Палонскія заканспіравалі мяне ў сваёй кватэры і выслалі ў разведку 10-гадовага сыночка Янку, які інфармаваў цераз кожныя дзве гадзіны аб руху савецкіх жаўнероў у ваколіцы маёй кватэры. Тым часам спадарыні Марылі (жонцы пана Палонскага) ўдалося паразумецца з маймі, пазнанымі перад арыштам, сябрамі з ПУРа, якія загадалі чакаць іх да вечара. (Імёны іх, на жаль, зацерліся ў памяці з прычыны зусім кароткіх нашых контактаў.) На змяркенні з'явіўся адзін з іх з дзяўчынай (гадоў каля трыццаті), якая запрапанавала называць яе Тарэсай і завяла мяне дамоўдзесь на акраіне мястэчка. Жыла яна з пажылой жанчынай, да якой трэба было звяртацца "цётка". Акцэнт у іх гутарцы здраджаў усходніе, праўдападобна, віленскае, паходжанне, але на самым пачатку мы дамоўліліся, што не будзем узаемна азнаямляць сябе аб справах мінулых і, наогул, асабістых. Пра мяне, разнеслася чутка па ўсёму мястэчку, і яны, безумоўна, арыентаваліся ў маёй сітуацыі ды прычынах, што на яе злажыліся. Факт гэтых тым больш непакоіў мяне, а цішыня майго тайніка спрыяла аналізу перажытых прыгод. Не было сумнення, што лёс паставіў мяне з аднаго боку барыкады з напатканымі добразычлівымі і дасканала сарганізаванымі людзьмі. Ясным было мне так-сама, што яны ведалі, каму спрыялі і рабілі гэта не толькі па гуманітарных меркаваннях, рызыкуючы сваёю асабістай бяспечнасцю. Кім былі яны фактычна, да сёння асталося мне таемніцай. Зразумелым здавалася толькі тое, што былі гэта людзі дасведчаныя наступствамі савецкай цемры, з'яднаныя ў абароне суправадць той пагрозы, ва ўмовах пасляваеннага адраджэння.

Жанчыны пратрымалі мяне дзён восем. На доўгі снеганьскай раніцы Тарэса падвяла мяне палявой сцежкай у напрамку чыгуначнага прыпынку. Людзі падарожнічалі ў тым часе пераважна ў "цияпушках" таварных цягнікоў. Паshanцавала і мне трапіць у такі

циягнік, які ўжо стаяў падрыхтаваны да адпраўкі на ўсход краіны цераз Варшаву. Вагон быў загружаны да паловы рознымі прадметамі бытавога прызначэння. У другой яго палове стаяла нагрэтая да чырвані чыгунна печка, папулярна называная "казою". Абапал яе сядзелі і стаялі пасажыры, пераважна "шаброўнікі". Гэта былі жыхары пераважна цэнтральных раёнаў краіны, якія "шабравалі", інакш кажучы - рабавалі, рознае дабро з пакінутых немцамі дамоў ці гаспадарак на заходніх землях, якія называлі "Ziemie Odzyskane".

Я без плаща ці паліто і без багажу падаўся майм спадарожнікам падазроным, дык прыйшлося тлумачыцца, што вяртаюся з Нямеччыны і шукаю нейкай працы і сям'і, якая магчыма эвакуявалася з усходу. Цягнік валокся марудна, збіраючы па дарозе таварныя вагоны, дык для пасажыраў было дастаткова часу, каб завесці знаёмства. Якіс дзядзька, які зарэкамендаваў сябе мясніком з горада Жэшаў, запрапанаваў мне працу і продаж яму наручнага гадзінніка, які заўважыў ён у мяне на руцэ ды палічыў яго праўдападобна залатым, бо быў з жоўтага металу. Я фактычна не меў канкрэтнай мэты падарожжа, але рашыў прыпыніцца ў Варшаве ды пащукаць знаёмых. Варшава зрабіла жудаснае ўражанне. Цэнтр горада дашчэнту знішчаны. Людзі перамяшчаліся па грамадных звалах разбітых да фундаментаў будынкаў знаёмых раней вуліц.

На адвячорку, шукаючы начлегу, даведаўся я ад жыхароў горада аб якімсь прытулку на вуліцы Наваградской. Суразмоўцы мае, ахопленыя псіхозам небяспекі з боку марадзёраў з арміі "вызваліцеляў", папярэдзілі аб пагражаячай небяспечы з іх боку на ахутаных цемрай вуліцах. Фактычна, вандруючы Наваградской вуліцай, не напаткаў я жывой душы і з цяжкасцю знайшоў начлежны дом, які аказаўся запоўнены людзьмі да той ступені, што цяжка было знайсці месца, каб прысесці. Сыroe халоднае надвор'e наступнай раніцы і дапякаючы голад не заахвочвалі да дзеяння. Самапачуццё паправіла крыху місія гарохавага супу, спажытага ў сталовай багадзельні "CARITAS", дзе дзіўным выпадкам спаткаў Юрку Бусько - знаёмага з Наваградка, удзельніка наваградской групы на II Усебеларускім кангрэсе, а актуальна студэнта медыцыны. На дамоўленасці запрашаліся ў горадзе Юрка не з'явіўся. Усе іншыя мае спробы контактаў з праваслаўнаю мітраполіяй, перапоўненай вандруючымі святарамі, ПУР, УНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation - Арганізацыя Аб'яднаных Нацый для дапамогі і адбудовы) і іншымі акадэмічнымі ды рэпатрыяцыйнымі ўстановамі кончыліся няўдачна. Асабістых знаёмых, у маёй тадышняй сітуацыі, адvedаць не асмеліўся. Аслаблены ад голаду і холаду арганізм пазбавіўся імуналагічнай здольнасці перад інфекцыямі. Аbstanoўка здавалася безнадзеяной, што прымусіла мяне пакарыстацца атрыманым ад сп. Яна Палонскага лістом да яго брата з горада Радам і паехаць туды. Той, малодшы, пан Палонскі, таксама шавецкі майстар, утрымоўваў жонку і дvoе дзяцей з дробных, сведчаных людзям паслуг. Сям'я яго ледзь звязвала канцы з канцамі, але прыняла мяне - прыблуду - ветліва.

У такіх аbstавінах прыйшлося мне прадаць гадзіннік - апошнюю рэч, якая ўяўляла нейкую вартасць, каб не быць абузай для тых людзей, тым больш,

што мае фізічныя недамаганні змусілі да некалькіх дзён адпачынку. Балочы нарыў на левай руцэ змусіў да хірургічнай інтэрвенцыі ў пункце Чырвонага Крыжа, а холад - да адведзін УНРРы, дзе далі мне якоесь асеннея цеснаватае паліто-кімано. У такой, быццам маскараднай, віпратцы, з падвязанаю рукою і цягучымі ўжо іншымі нарывамі, прыйшлося прадоўжыць маё падарожжа ў невядомае. Мяснік у Жэшаве, які дэклараў міністру, даведаўшыся аб продажы гадзінніка, наадрэз адмовіўся прыняць мою прапанову любога занятку. Такім чынам аказаўся я зноў у тупіку, з якога не бачыў выхаду і пачаў дапытвацица пра прытулак для рэпатрыянтаў. На вакзале чыгуначнікі паразілі паехаць у гарадок Пшэворск, дзе каля чыгункі дзейнічаў такі рэпатрыяцыйны пункт.

Зноў ПУР

Неўзабаве надышоў цягнік, і пад натоўпам падарожных я апынуўся ў цяплушцы. У часе падарожжа нечакана, з жахам сканстатаўваў я, што кішэні, у якой быў ўсе мае асабістыя дакументы і рэшта грошай, атрыманых за гадзіннік, аказалася пустою. Дарэмныя быў пошуки на падлозе вагона і просьба звярнуць мене кашалёк, калі хто выпадкова знайшоў яго. Нехта з пасажыраў, даведаўшыся, што я - "нетутэйшы", асвядоміў, што дакументы лічацца тут каштоўнай здабычай, на якую палююць партызыаны з УПА (Украінскай паўстанчай арміі) і польскага НЗС (падпольнай арганізацыі Narodowe Siły Zbrojne). Занепакоены тою інфармацыяй, на вакзале ў Пшэворску я заявіў аб інцыдэнце каменданту чыгуначнай міліцыі, які не хаваў складанасці сітуацыі і накіраваў мяне ў начлежны барак ПУР, што каля таварнай чыгуначнай рампі, дзе затрымоўваліся таварныя цягнікі з вугалем са шлёнскіх капальняў. Дзеля гэтага транспарту быў адмыслова дастасаваны чыгуначны рэйкі да савецкіх вагонаў, якімі безупынна, эшалон за эшалонам, адпраўляўся вугаль у СССР.

У бараку прыняла мяне вельмі ветліва гаспадыня прытулку, дала паесці і запрапанавала ўладзіцца ў пакой, прызначанай для начлежнікаў.

Памяшканне аказалася прасторным. У куце яго ляжала каля тоны вугалю, непадалёку ад якога стаяла распаленая чыгуначная печка, дагляданая пажылым чалавекам, які гаварыў на мешанай польска-ўкраінскай мове і называў сябе Пятроўскім. Іншыя начлежнікі ўжо спалі на кучках саломы, без пасцелі, прыкрытыя кожны сваёю віпраткай альбо якою дзяружкаю. Пачуўшы новага прышэльца, адзін з хлапцоў падарваўся з логава, наскуб па крысе ад іншых саломы, разаслаў яе пад сцяною і запрапанаваў мене прылегчы. Прыйрыўшыся сваім "кімано", я маментальна паддаўся забыццю, але ненадоўга. Разбудзіла мяне мітусня сярод мужчын, якія апранутыя пабеглі з барака. Неўзабаве адзін за адным вярталіся яны з мяшкамі, напоўненымі вугалем, якім папоўнілі назапашаны ўжо раней у куце пакоя. Грукат высыпванага вугалю даносіўся і з суседняга памяшкання барака. За некалькі хвілін цяжка засоп паравоз, які набраўшы з гіранта, што насупраць барака, вады, пастанавіў прадоўжыць сваё падарожжа на ўсход з цяжкім каштоўным чорным гру-

зам. Кончыўшы спраўна сваю акцыю, хлопцы маментальна вярнуліся на свае логавы, каб на досвітку з новымі сіламі выгрузіць здабыты вугаль на падагнаны пад барак сялянскі падводы. "Трансакцыі" гэтая, якія быў таямніцай палішынеля, паўтараліся кожную ноч. Час ад часу спадарожнічалі тым акцыям вінтовачныя выстралы чыгуначных міліцыянтаў, зразумела, у неба, скарэй дзеля паказухі перад якой-небудзь інспекцыяй, чым для пагрозы вугальшчыкам. Яны, наогул, карысталіся пашанай грамадзян, у тым ліку і міліцыі, за адвату рабавання нарабаванага дужэйшымі ды за добраахвотнае забяспечанне насельніцтва самым каларыным вугалем - антрацитам.

Вугальнym "прадпрымальнікам" залежала на папаўненні сіл і пасля некалькіх дзён, калі я пры дапамозе медыцынскай сястры сп. Зофіі Пільх крыху ачуняў з недамаганняй, запрапанавалі мене ўздел у "прадпрыемстве". Адчуванні мае ў гэтай справе былі мешаныя. Я разумеў, што ні ў якім выпадку не могу трапіць у канфлікт з міліцыяй, з другога боку не было іншай магчымасці хутка зарабіць на неабходныя абутак і віпратку. Хлопцы вызначылі мене лягчэйшую работу, як слабейшаму фізічна, але затое больш небяспечную. Маім заданнем было ўзлезці на верх даволі высокага загружанага вагона перад самаю адправаю чыгніка, калі яго аблуга была занята сваімі тэхнічнымі проблемамі, хутка наскідаць вугалю (глыбы яго быў даволі вялікі) і, пакуль эшалон разгоніцца, выскочыць з яго. Хлопцы тым часам падбіралі скінуты вугаль у мяшкі і валаклі "на склад".

Набліжаліся Каляды 1945 года. Тым часам я здолеў сяк-так апрануцца за выручку з продажу чорнага так у літаральным, як і переносным сэнсе, тавару.

На Куццю ўсе сужыцелі нашай кватэры паразбягаліся да мясцовых жыхароў, з якімі здолелі пазнаёміцца. Застаўся адзін Пятроўскі, які лічыўся ненармальным, і я. Мы вычысцілі і дакладна вымылі пакой і, сеўшы каля печкі, прарабавалі завесці гутарку аб нічым. Урэшце мой кампаньён таксама дзесь змыўся, а я застаўся са сваімі цяжкімі думкамі. Гаспадыня, сп. Эспеншыдт, аглядаючы барак, зацікаўлася маім адзіноцтвам, прыклікала сваіх сыноў, і ўсе грамадою пачалі мяне намаўляць з'есці сумесна вячэрну. Гэта была для ўсіх нас сумная, рэфлексійная Куцця. Муж гаспадыні згінуў на вайне (супраць каго ваяваў - не было гутаркі), дваццацігадовая дачка Зося страціла нагу, выскочыўшы (паводле яе слоў) з таварнага вагона, баронячыся перад згвалтаваннем савецкімі жаўнерамі. Сыны - 17, 14 і 7 гадоў - былі школьнікамі. Сям'я гнездзілася ў маленькім пакойчыку і харчавалася прадуктамі з дароў УНРР. Цэлы той рэпатрыяцыйны пункт утрымоўваўся з дароў УНРР. ПУР меў у бараку сваё невялічкае бюро, медыцынскую аблугу, харчовы, а пасля і прымесловы склад. Заданнем яго было прымаць і часова ўтрымоўваць рэпатрыянтаў, якія шукалі месца пасялення ў Польшчы, арганізаваць бясплатны транспарт перасяленцам у заходнія рэгіёны краіны, аказваць памеры магчымасці помач рэпатрыянтам, сведчыць медыцынскую і іншую дапамогу перасяленцам з усходу ў цягніках, якія затрымоўваліся на станцыі Пшэворск.

(Працяг у наступным нумары.)

Ежы Путрамант

ПАЎВЕКУ

*Вайна**

(*Працяг. Пачатак у папярэдніх нумарах.*)

Барвіха і Хвістак

А праз пару дзён быў ад'езд. Усё, як у вершы:
*Праз пушчу сасновую
 выючы ішлі цяжская джыэмсы (GMC).*
*Замець бегла развеяна
 не вядома, куды і адкуль.*
Малая станцыяка Дзіава...

Доўга ішла пагрузка танкаў. Штабны транспарт атрымаў адзін пасажырскі вагон. Я залез на найвышэйшую багажную полку, хацеў спаць. Унізе, пры століку пару афіцэраў з нашага палка гулялі ў карты. А паміж імі і мной “мой” маёр размясціўся з жонкай пад коцам на шырокай полцы. Потым злез, схапіў яе за вальсы і пачаў біць галавой аб дошкі. Вырвалася і ўдарыла яго ў твар. З рыкам схапіўся за рэвалвер. Спрабавалі яго супакоіць, не паддаваўся. На шчасце маёрша недзе знікла. Бегаў па ўсім вагоне, шукаючы яе з рэвалверам у руцэ, і сам Мерыцан, які ехаў у суседнім купэ, не мог яго супакоіць, хутчэй прасіў...

Пасля той сцэны сам выглядняў няшчаснага і агіднага маёра прыводзіў мяне да млюснасці. Нівесела пачыналася выправа нашага палка...

Але на свеце было весела. Усю восень немцы адступалі на Украіне. Думаў, што зачэпяцца за Днепр, але рэкордна хутка Чырвоная Армія перайшла яго і на 6 лістапада Кіеў быў вызвалены. Потым быў новыя бітвы, здабыты Жытомір, немцы сабралі трохі танкаў, адбілі Жытомір, але якраз на Божае Нараджэнне, байдай, Жытомір зноў быў здабыты, яшчэ больш, савецкія войскі пайшлі наперад, сягаючы даўніяй польскай мяжы.

Пэўна таму ўсе ў нас лічылі, што і мы гэтым разам пойдзем на Украіну. Адтуль было найбліжэй дадому.

Ніводзін з нас, канешне, не сумняваўся, што 44 год будзе апошнім годам вайны. Гэтая перспектыва ў першую чаргу спрычынілася да таго, што мы так гучна святкавалі Новы год.

Нашыя чаканні, здавалася, спраўджваюцца. Цягнік не пайшоў на Москву, павірнуў на поўдзень. Мы быўлі на станцыі Тула III, калі з вялікім гвалтам пачалі бегаць па цягніку з крыкам: “Паручнік Путрамант, паручнік Путрамант!”

Уручылі мне дэпешу, якая загадвала неадкладна з'явіцца ў Москву, у сядзібу СПП.

Паехаў туды з неспакойнай душой. Не меў паняцця, у чым справа, баяўся, што сталася нешта кепскаса з сям'ёй, я ведаю, зрешты...

Як звыкла ў такіх выпадках, поспех быў неаба-

вязковы. Загадалі мне пасяліцца ў дому адпачынку, які СПП атрымаў пад Москвой, у Барвісе, пакуль справа даспее. Дом бы выдатны, кармілі знакаміта. Было затое нудна. З таварыства, якое там знаходзілася, памятаю Леана Хвістка. Знакаміты матэматык, скульптар, пісьменнік, дзеяч і філосаф быў якраз дастаўлены з Каўказа, дзе правёў пару гадоў вайны. Быў ужо ў дастатковым веку, але вельмі дзеяны. Быў там з нябрыйдкай дваццацігодкай, якую хутка прадставіў усім як пляменніцу. Ён співаў сапраўдныя серэнады ў гонар барвіцкай кухні, што ж калі рэдка карыстаўся з яе высокай якасці: абжыраўся, атрымоўваў незварэнне, пяць дзён сядзей выключна на адварах, потым папраўляўся, адразу абжыраўся і так далей. Акрамя таго быў вельмі крыўдлівы і, калі я нешта не так сказаў, выклікаў мяне на двубой. Пасля знаёмства з Хвісткам уражанне, якое меў пра прафесараў універсітэта, узбагацілася шэрагам рысаў надзвычай маляўнічых.

Я тэлефанаваў у Москву з прыспышваннемі. Сказана чакаць. Было што раз цяжэй: фронт ішоў у Польшчу. Баяўся, што не змагу...

Тым часам напісаў вялікую пээму, якая была выразам настрою нашага выезду з Белаомута. Барэйша вельмі хваліў, надрукаваў нават у “Вольнай Польшчы”, выкінуўшы толькі адзін раздзельчык, сэнсава слабы і непатрэбны. Не мог стрымашца і звёў пры аказіі адзін парахунак на тэму мерапрыемстваў, рапарту і насценных газетак. Мерыцан пазней страшна з гэтага пацяшаўся.

Харкаў, Кіеў, Жытомір

Але нецярпілася не давала жыць: Сарны ўзятыя! Роўна ўзятае!

Выклікалі мяне нарэшце. Якраз справа ішла пра Сарны і Роўна.

На туую тэрыторыю пасыпалі дэлегацыю Войска Польскага ў СССР у складзе 3 чалавек. На чале стаяў вусаты Люсек. Была яшчэ адна таварышка. Я быў трэці.

Місія мела некалькі заданняў. Перш за ўсё мела арганізаваць прызыў палякаў у нашую армію. Мы меліся, наогул, прадстаўляць гэтую армію на той тэрыторыі. Атрымаў яшчэ асабістое заданне ад Барэйши: пісаць карэспандэнцыі ў “Вольную Польшчу”.

Не патрэбна дадаваць, што я быў у захапленні. Перш за ўсё: мы першыя, хто вяртаецца на туую зямлю. Марылася нам, што зімовае наступленне дойдзе прынамсі да Віслы. Гэта значыць Львоў, сям'я... Наогул, першыя на паслягітлерскай тэрыторыі. Што там застанем?

Нічагуткі амаль не ведалі пра край, па-за аба-гульненнемі, што тэрор. Пісалі пра тое ў кожным

нумары “Новых гарызонтаў”, але стэаратыпнасць тых нататак рабіла тое, што, нават, я найбольш даверлівыя ва ўсёй рэдакцыі, таксама страціў здольнасць распазнаваць, што ў тым было праўдай. Зрэшты, тыя абагульненні былі лішне жудасныя. У хвілях раздуму гаварыў сам сабе: вайна, мусім тыя жудасці раздзімаць, каб падтрымліваць нянявісць да непрыяцеля.

Тым больш, нічога не ведалі пра палітычны твар польскага падполля, па-за фактам, што дзеянічала там Гвардыя Людова і ПРП, а таксама бліжэй не даследаваная арганізацыя лонданскай арыентацыі.

Нарэшце яшчэ адна прычына радасці: едзем туды, найбліжэй да фронту. Тое, што мянэ дагэтуль абмінала, становілася фактам. Убачу я туго вайну нарэшце зблізу. Бо ўжо ведалі, што другая дывізія пойдзе недзе пад Сумы, ці зусім далёка ад фронту.

Таму выезд з Масквы, хоць так запознены, радасны. Канец студзеня. Едзем на Тулу - Харкаў. Па дарозе аглядаем палі няду́нія бітвы пад Курскам і Белгарадам. Памятаю на снежным полі вялікія зборы-шчы спаленых танкаў. Стосы нейкіх жалязяк. На чистым снезе з тога стосу бліске раптам найчысцейшы блакіт. Гэта крыло самалёта. Увесь стос - гэта рэшткі самалётаў. І гэтае крыло параўноўваецца ў мянэ цяпер з адарваным крылом матыля.

Харкаў шэры. Галоўная вуліца выпалена. На велізарным пляцы досыць жахлівия руіны велізарнага гмаха, які быў гонарам Харкава трыццатых гадоў: гмах дзяржаўнай прамысловасці. Расказваюць, што летам на тых выпаленых жалезных і каменных рыштаваннях жыла малпа, якая з'яўлялася з блізкага заапарку. Паказвалася раптам на папялішчах пятага ці дзясятага паверхі. Пакідалі ёй на першым паверсе што-небудзь з яды.

Сядзім у Харкаве пару дзён: клопаты з билетамі. Вечарам трапляем у нейкую прыватную забягалаўку, адкрыту пры немцах і яшчэ не прычыненую. Нешта жудаснае. Два пакойчыкі, памаляваныя на бурачкова. Некалькі столікаў. Пуста, акрамя нас, бадай, пару чалавек. Але ёсьць “джаз”. Скрыпач, ён жа дырыжор, ураз нас распазнае, частую серыйку куявякую (куявяк - польскі народны танец, *perakl.*) Потым падходзіць, канешне, ён з Львова. Уцёк адтуль праз год пасля нас.

Аповесці яго былі ўражальная: расстрэлы, лагеры, голад... Мы слухаем, здзіўляемся і не давяраем.

З раніцы ад’езд. Ідзём праз выпалены Харкаў. Імгла, не відаць чорных вокнаў, дамы здаюцца цэльмі. Наша таварышка хапае раптам за руку Люску:

- Глядзі, глядзі, цалкам як Варшава!

Істотна, імгла зацерла “кантэкст”. Пастараўшыся, можна было б сабе ўяўіць нас каля помніка Каперніку...

Доўгая, павольная язда на Кіеў. Цягнік становіцца ў полі, адразу прыбягаюць жанчыны, ахвяруюць самагонку. Першы раз яе п’ю. Агідная - з буракоў.

Вечарам павольна едзем цераз Днепр. Каля нашага моста будуецца з усёй хуткасцю новы, асвяляюць яго рэфлектарамі, хоць фронт за некалькі дзясяткаў кіламетраў.

Вялікая, бетонная каробка галоўнага вакзала. Падумаў бы, што цэлы: імгла, вечар. Спалены, толькі што муры стаяць.

Але горад здаецца досыць цэлым. Толькі Крашчаціка няма. Галоўная вуліца нават не спаленая, па-просту разбурана дашчэнту.

У горадзе рух. Таксама ёсьць яшчэ рэшткі нямецкай дзейнасці, прыватныя крамкі, шыночкі, “таўкучка” перанеслася ў цэнтр: тратуары забітыя гандлярамі ўжо ад пачатку няіснага Крашчаціка.

Хаджу па тым горадзе і прыпамінаю сабе пару папярэдніх візітаў. Якая розніца з атмасферай юбілею Тычыны! Тады гэта быў сыты, упрадкаваны, можа трохі правінцыйны, але і ўтульны, і свойскі горад. Цяпер у ім нейкая абшарпанасць, часовасць, ужо не кажучы пра холад і голад.

Зайходзім да Ванды. Яна тут з Карнейчуком ад пачатку лістапада, ад “адразу пасля вызвалення”. Жыве ў вялікім, аднапавярховым доме ў цэнтры. Распавядае пра вайну, пра вызваленне горада, пра першыя дні Кіева...

Нехта іншы апавядайду нам пра Ванду з тых дзён наступную гісторыю.

Якраз прыехалі ў Кіеў. Бадай што, назаўтра званок з Масквы. Звоніць Молатаў. Гаворыць, што “гаспадар” на нейкі блізкі дзень запрашае да сябе дзеячоў СПП.

Ванда пытаецца:

- А такі і такі будзе?

Вельмі яго тады не любіла.

Молатаў адказвае:

- Але ж, канешне!

- Ну, то мянэ не будзе.

- Але ж, Ванда Львоўна, у нас не прынята адмаўляць, калі гаспадар запрашае. У нас так не бывала!

- Ну, то будзе! - адразае Ванда.

Карнейчук арганізуе нам контакты з уладамі вызваленых тэрыторый. Атрымоўваем накіраванне ў мясцовы партызанскі штаб. Гэта там яшчэ ўсё найбольш дзеяйная інстытуцыя.

Адным хмурным ранкам іду па такой свойскай вуліцы недалёка ад Саюза пісьменнікаў. Тут аднапавярховыя домікі. І каля аднаго, на ступенях ганачка сядзіць нейкі дзядуля з бародай. Не звярнуў на яго ўвагі, вельмі звычайны. Толькі, калі ўжо мінуў яго, нешта кажа мне аглянуцца. На грудзях, там дзе носяць ордэны, вісяць у яго дзве залатыя зоркі!

Двойчы Герой Савецкага Саюза. Канешне, адразу яго пазнаю. Гэта адзін з найслыннейшых партызан, Каўпак.

Сёння раніцай зразумеў, каго Каўпак задумліва нагадвае з твару: бачыў запаведнік зуброў. Зубра, маладога зубра. Мае абсалютна такую самую бародку і вельмі падобны, трохкунты твар з высунутым ілбом.

Назаўтра ад’езджаєм з групай грузавікоў партызанскаў штабу. Доўга чакаем, пакуль канвой будзе гатовы. Вязём харчы і боепрыпасы. На кожным возе пару партызан са зброяй. Вельмі малаяніча: вонратка паўвайсковая, паўцывільная, на футраных шапках кавалак чырвонай стужкі і зорка, часта высечаная з банкі ад кансерваў. Валёнкі, кажушкі. Шмат гранат на поясце.

Зімовы дзень. Снег. Хмурна: неба цымнейшае за зямлю. Ад самога віду хочацца спаць. Пад вечар прыезджаєм у Жытомір. Горад цэнтр мае выпалены,

прадмесці цэлія. На вуліцах натоўпы партызан і трохі менш вайскоўцаў.

Замёрзлыя і агаладалыя ўлазім у мясцовы партызанскі штаб, які размяшчаецца ў разлеглай аднапавярховай камяніцы. Атмасфера чароўнага балагану, свойскага першаснага камунізму: хто хоча, заходзіць, сядзецца за стол, есць выдатную, тлустую вараную капусту з кавалкамі варанага мяса і грэцкую кашу, трубіць спірт або самагонку, потым кладзецца спаць у суседнім пакоі, на падлозе. Ніякіх накіраванняў, ніякіх анкет, ніякага чакання...

На наступны дзень караван рушыць далей. Тут на кожным кроку слыды вайны: папаленая вёскі, узарваныя масты, аб'езды. Страціўшы кожнага дзясятага Звягель ці Ноўгарад Валынскі, драўлянае мястечка з вялізнымі каробкамі казармаў у прадмесцях.

А потым кажуць: Карэц. Старая граніца. Нешта нас падкідае ўверх. Вось хвіля, якой чакалі блізка трывады. Якая яна ёсць, тая праўда пра пакінуты край.

Роўна

Адразу іншы пейзаж: вялікі белы касцёл і некалькі дзясяткаў малых хатак. Холадна. Стайм тут некалькі хвілін, саскаквае з грузавікоў, забягаем у першую, лепшую хату трохі абагрэцца.

Кабеціна ў малой, бруднай кухні. Глядзіць на нас, а потым нейкая сутарга сціскае ёй губы, крывіць твар, пачынае плакаць.

Глядзіць на нашыя няформенные плашчы, нязграбныя орлікі, незнаёмныя твары і плача, без крыку, без істрыкі. Але гэта не слёзы радасці.

Распавядае нам пазней: тут былі бульбаўцы. Першы раз чую тады гэтае панурае слова.

Былі бульбаўцы, прыйшлі да яе - бо полька - сагналі з суседніх хат рэшту палякаў, дзевяць ці адзінаццаць, загадалі легчы на падлогу, прыкрылі іх усіх палатнянымі простынямі. І пасеклі сякерамі.

Простыні, каб кроў на іх не пырскала.

Выходзім да машын. Край прыгожы, дзень таксама. Іней на бярозах. Касцёл такі свойскі. Але радасць вяртання, радасць спаткання засталася ў той бруднай кухні. Ёсць толькі неспакой і нецярплівасць.

Колькі кіламетраў да Роўна? Трыццаць ці пяцьдзесят? Урадлівая зямля, лясоў зусім няма, цэлы час палі і сады. Але дамоў няма. Толькі коміны. Не было тут - амаль - вёсак, былі калоніі. Усе спаленыя. Бульбаўцы выразалі палякаў, рэшта ўцякла, то ім спалілі сядзібы. А пазней вынішчылі ўкраінцаў, ці немцы, ці палякі, ці самі ўкраінцы? Усе па-троху. Ацалелі толькі капмактныя вёскі. І там гінулі людзі, але нешта засталося.

Вечар цяплейшы. Падае мяккі сняжок. Гарызонт цямніе. У тым снезе ўзджаем у Роўна.

Мілае, цэлае мястечка. Начуем у квартале аднародных домікаў, у палякаў. Прымітоўка нас гжэчна, але з натугай. Назадутра знайходзім выгаднейшую кватэру, пераўтаемся да доктара Пятроўскага, шасцідзесяцігадовага дзядка, недалёка ад касцёла і чыгуначнай лініі. Тут знайходзім мілы, сяменыны настрой. Пані доктарша, на шмат малодшая за мужа, бачыць, праўда, што мы не шыкоўныя, як перадваенныя афіцэры, але

прыміе нас гасцінна, ямо разам з усёй сям'ёй, укладаючы да кучкі нашыя слабыя вайсковыя дабаўкі. Ёсць таксама выхаванка, дзяўчына за дзесяць гадоў, якая падалася незвычайна прыгожай. Жыў таксама малады ксёндз, які "служыў" тут побач. Вядзём з ім размову дыпламатычна, але добразычліва.

Першае, што звалілася нам на галовы: нічога з жудасцяў, што мы чулі, не ёсць перабольшваннем. Апавяданы пра ліквідацыю яўрэяў. Неяк у гэта, не тое, каб не верылася, не ѿўлялася, што гэта мажліва... Апавяданы з дэталямі, але найстрашнейшае, гэта не дэталі, гэта тон іх апавяданняў. Тон натуральны, звычайны, чысты ад уражанняў і, нават, не вельмі асуджальны. Трэба з гэтым жыць, бачыць гэта штодзень, каб усё гэта прыняць да ведама, залічыць да з'яваў прыкрай, так, але звычайных.

Ходзім па горадзе. Запоўнены партызанамі. Яшчэ больш маляўнічыя, больш разадзетыя, стракатыя, узброеныя. На працягу двух гадоў Роўна - сядзіба высокіх акупацыйных уладаў - было для іх раўназначнае з нечым найбольш недаступным. Тым больш іх сцягаеца сюды зараз.

На платах яшчэ шмат нямецкіх абвестак. Чытаю, і нейкая сутарга сціскае мне горла. Вось перада мной чорным па белым тое, што найбольш ненавіджу. Гэта звесткі пра расстрэл закладнікаў за перашкоду "еўрапейскай барацьбе за лёс нямецкага народа..." Вось яшчэ нейкая, ужо толькі парадкавая абвестка. Але подпісы - гэтыя начальнікі паліцыі і СС, гэтыя рэйхсліт... - як там называліся тыя варварскія тытулы? Дзікія, чужбы, адпіхваочыя, не да веры блізкія, руку працягнуць ...

Макс

Стаю так перад абвесткай, у доўгім плашчы, футранай шапцы, у якой тануў орлік з аранжавымі сцяжкамі на лацканах, апошнім знакам маёй прыналежнасці да танкавых войск - як раптам нехта ляпнүў мяне па плячы.

Адварочваюся: абсалютна незнаёмы партызан, у доўгіх ботах, вялікай шапцы, з-пад якой вылазілі космы забіяцкага чуба, трохі ніжэйшы за мяне, блакітнавокі, з вялікім, але бульбашкавым носам.

- Як справы! - гукае. - Я - Макс!

Прывітаўся з пэўнай насцярожанасцю. Нічога мне гэтае імя не гаварыла. Быў выразна расчараваны.

- Як гэта, Макса не ведаеш?

Быў ён камандзірам польскага партызанскага атрада, які ўзаемадзейнічаў з Чырвонай Арміяй. Якраз выйшлі з нямецкіх тылоў. Атрад перажываў пэўную рэарганізацыю, частка людзей пайшла на цывільную працу, частка - па дамах.

Макс пацягнуў мяне з сабой у свой "штаб". Была гэта некалькі павярховай камянічка, пустая, пасля ўцёкаў нейкага нямецкага амту. Але пакуль туды дабраліся, Макс арганізаваў такую сабе маленькую "tournee des grands ducs" па штабах сяброўскіх партызанскіх атрадаў. Аднаго з начальнікаў мы засталі ў вялізарным ложку разам з жонкай. Гаварыў, што быў хворы, жонка, пэўна, таксама. Але на наш від палез пад ложка і выцягнуў адтуль вялікую бутлю з буршты-

навай, празрыстай вадкасцю. Налілі ў кубак, падалі мне. Адчуваў падвох, але паколькі ўжо меў практику палітычна-выхаваўчай працы, рэзнуў той келіх і ... страціў дыханне, а потым пачаў пішчаць, па-просту голас мне зарваўся і змяніўся ў рэзкі дыскант. Гэта быў неачышчаны спірт.

Макс сядзеў збоку, гаворачы без перапынку. Рушылі далей ужо салідна налітая. “У сябе” склікаў штаб, нейкага лекара - яўрэя з атрада, страшна заўшывелага і пачаў з ім танцаваць. У шалёных паваротах дападаў да паліцы, дзе стаяла бедная аптэчка таго, і што раз хапаў то слоік, то бутэлечку і бац аба падлогу... Потым схапіў рэвалвер, паф, паф, паф, сем куль у стол....

Зрэшты, што я маю паўтараць, ужо ўсё гэта апісаны пятнаццаць гадоў таму назад (апавяданне пад назвай “Пачатак эпасу” з тома “Выпадак у Красным Ставе”).

Апавядай мне фрагменты свайго партызанскага жыцця. Апісаў іх у апавяданні, пачатак якога павольны і расплыўчаты, а ўвесь астатак стрэсавы.. Не было ў гэтым нікага схаванага сэнсу, па-просту не меў у той час сіл на аповесцеву эпіку, а шкода. Ужо да той тэмы вярнуцца не патрафлю.

Макс, зрэшты, нядаўна выдаў цэлую кніжку сваіх успамінў, якая мела вялікі поспех. Слушна. Тоё, што пісаў, было, будзь што будзе, толькі літаратурны апрацоўкай, а тэма - як тое, пра што апавядай нам некалі Паўленка - вымагала канвенцыі мемуарнага аўтэнтызму.

Макс жыў з маладой дзяўчынай, яўрэйкай, якая цудам уратавалася з масакры і якую прыгарнуў у атрадзе. Была мілая, маўклівая, здаецца, рэпрэзентавала ў тым статку элемент развагі. Акрамя таго выдатна гатаўвала. Мы з Люсекам хадзілі нейкі час да іх праста на знакамітую гарохаўку на бачку.

Макс - гэта была незвычайная адвага, але і запальчывасць. Аднаго дня паведаміў мне, што мае затрыманага бульбаўца і пачне яго зараз дапытваць. Увялі нейкага хлапчыну. Макс доўга спрабаваў даведацца, хто ў гэтым раёне начальнік бульбаўцаў. Тып выкручваўся, што нічога не ведае, кляўся. Макс раптам выбухнуў, пачаў крычаць, урэзаў яму раз і другі...

Я стаяў анямель. Агіданае відовішча. А тым не менш, не ўмееў запратэставаць. Дзікі свет акупацыі і тэрору паралізаваў свядомасць, ужо не гаворачы пра гуманізм. Можа, калі б не бачыў той жанчыны ў бруднай кухні ў Корцы...

Макс рэарганізаваў свой атрад, які меўся стаць брыгадай. Дыскутувалі над назвой, у канцы спыніліся на “Грунвальдзе”. Быў гэта першы атрад, які, як бы цяпера сказаці, стаяў на платформе Народнай Польшчы.

Але не адзіны. На Валыні і паўднёвым Палессі дзейнічалі іншыя польскія атрады, незалежныя ад АК. Пазней сутыкнуўся з імі.

ТАП

Гэта быў толькі адзін з аспектаў нашай дзейнасці, гэтыя контакты з партызанамі. Асноўнае заданне палягала ў дапільнаванні, каб мабілізаваныя адтуль

палякі трапілі ў Сумы, дзе цяпера лакалізавалася Першая Армія.

Мы разлічвалі, што зімовае наступленне пойдзе далей, але тыя разлікі тут не споўніліся. Занялі Луцк, акружылі Ковель, але на паўднёвым усходзе немцы стаялі яшчэ над Дняпром! Мы былі на самым чубку вузкай паўвыспы, як стылет убітай у “тысячагадовы Рэйх”.

Досьць хутка пачаліся налёты. Роўна і суседні Здалбунаў былі важнымі чыгуначнымі вузламі. Памеры набліжэння вясны немцы што раз больш баяліся, што з той паўвыспы рушыць новы магутны ўдар, які праз пару тыдняў можа аказацца над Віслай. Таму амаль ноч уnoch бамбавалі чыгуначную станцыю, “пры аказіі” разбураочы і горад. Хадзіў тут пануры каламбур: быццам бы немцы вырашылі Роўна зраўняць з зямлём...

Трохі з той нагоды што вячэру мы пілі ў Пястроўскіх “сто грамаў”. Наступаў налёт, мы ішлі ў суседні дом, які быў не закончаны. Сам не ведаю чаму, здавалася, што там бяспечней. Мабыць, таму, каб нешта рабіць, неяк рэагаваць на налёт. Без гэтага было прыкрае пачуццё поўнай уласнай бездапаможнасці...

Памятаю хмурную ночь, ідзе даждж, стаім у тым паўпадвале ў плащах, накінутых на піжамы. Угары вые самалёт. А Люсек гаворыць:

- Ведаеш, Тувім прыслаў нам падарункі...

Нам, гэта значыць тым некалькім пісьменнікам, звязаным з войскам Польскім у СССР. Некалькі чалавек атрымалі вечныя пёры (аўтаручкі), я - гадзіннік... Быў мін вельмі патрэбны. Перад тым, згодна з дзіўным звычаем танкістаў, знялі мне гадзіннік з танка. Быў памераў будзільніка. Насіў яго ў кішэні на грудзях, з-за чаго мой бюст падаваўся турботна абышырным.

Жэст Тувіма быў першым, вядомым нам, унёскам з боку польскага літаратара па-за СССР нашай палітычнай плоскасці. Но, канешне, падарункі былі толькі зачэпкай для больш абышырнага сведчання.

Люсек паехаў у Сарны. Прывёз адтуль адну жудасную гісторыю.

Затрымаўся ў ксендза-пробашча. Накрывалі вячэру. Даў банку мясных кансерваў. У кухні круцілася адзіннагаўдзінніца дзяўчынка. Калі банку адкрылі, выпадкова яе ўбачыла. Атрымала прыступ істэры.

Была сірата. Яе бацькоў бульбаўцы пабілі, а потым парэзалі на кавалкі, паклалі ў паўміскі, паўбівалі відэльцы. Дзяўчына сама мела некалькі колатых ран. Адсюль на выгляд мяса ...

Мы хадзілі на мабілізацыйныя пункты. Адразу нас акружалі. Не трэба было нават агучваць прамоваў, хапала даць сябе агледзець і адказваць на пытанні. Людзі дзівіліся на нашыя мундзіры. Пару фраз хапала для каментару. Ішлі ў войска ахвотна, настроі былі някепскія. Залішне шмат польскай крыві пралілі на Валыні немцы і бульбаўцы.

Распавядалі нам пра нязвычайную мешаніну партызанскіх атрадаў, якія блыталіся тут. Ніколі не было вядома, хто вечарам стукае ў акно хаты. Галоўныя дзейныя сілы былі чатыры: немцы, бульбаўцы, чырвоныя партызаны і тапаўцы. Так там называлі атрады лонданскай арыентацыі. Мела гэта абазначаць “Таемная армія польская”. Той крэйтонім мы пераказалі ў

Маску. Бадай што ў “Новых гарызонтах” ці ў “Вольнай Польшчы” нехта нават накрапаў страшна “прынцыпіяльны” артыкул на гэтую тэму.

Пры першай бытнасці ў Маскве мы зрабілі з гэтага вялікую прыгоду. Мы мелі вельмі няшмат дадзеных пра ТАП, але хапала таго, каб яскрава бачыць палітычнае глупства звяздзення яе ў нішто.

Ужо сам факт, што арганізацыя была масавай, загадваў абачліва да яе адносіцца. З пэўнасцю гэта не была самаабарона польскіх маёнткаў, як гэта часта было на Віленшчыне. Падмацоўваны немцамі ўкраінскі тэрор быў скіраваны супраць усіх палякаў. Апавядалі нам, што паміж Сарнамі і Роўнам быў адзін польскі цэнтр, які ператрываў - гэта было малое мястечка з броварам ці цагельняй, у якім дзеянічала мясцовая самаабарона, якая складалася галоўным чынам з рабочых. Гэта меў быць наш класавы вораг?

Усялякая масавая арганізацыя ўжо ў самой сваёй аснове закладвае апор на масы. Толькі дурань будзе рабіць з яе прадстаўніка непрыяцеля.

Нажаль, знайшліся такія. Не хацелі слухаць нашыя аргументы. Мелі на вуснах беспамылковую апрыярычную асуджальную машынку. А называлі сябе дыялектыкамі...

Валынская дыялектыка палягала на тым, што ў той час існаваў трохкунты ўклад галоўных дзеяных сілаў. Абмінаючы ўжо агульныя погляды, у канкрэтным валынскім выпадку стасункі паміж асноўнымі сіламі былі зменныя і неаднналітныя.

Перад пагрозай вынішчэння палякі без погляду на палітычную арыентацыю сваіх правадыроў. прымалі ўсялякую дапамогу, якая толькі надаралася. Шматразова тапаўскія атрады ратавалі савецкія партызыаны. Ведаю выпадкі сумесных выступленняў супраць бульбаўцу і немцаў. Зрэшты на весну цэляя - ужо акаўская - “дывізія”, гэта значыць некалькі соценъ чалавек, пасля бую прарвала нямецкі кардон, прыйшла да нас і была ўключана ў Першую армію.

Тому належала разглядаць кожны выпадак, кожны атрад індывідуальна. Належала адрозніваць людзей ад палітыкі. Палітыка была ні к чаму. Людзі часта былі для ўратавання.

Але ў рэдакцыях не вельмі нас слухалі. Тыя там “ведалі лепей”!

Гэтыя дарогі да Масквы! Аказійнай машынай да Кіева. Па дарозе амаль заўсёды прыпынік і начлег у Жытоміры. Аднаго дня, чакаючы на машыну, зайшлі на мясцовыя старыя могілкі, засаджаныя вялізнымі старымі дрэвамі. Колькі ж там польскіх прозвішчаў на надмагіллях!

Недалёка адтуль малая, напаўвясковая вулачка. Як жа называлася, ці не Каракуліна? Аднаго дня мы шукалі начлег. Нам сказалі, што там далей жывуць палякі. Мы зайшлі. Старая маці з дачкой за дваццаць гадоў. Называлія Шчапаноўскія, але па-польску ведалі толькі пару слоў. Колькі разоў мы начавалі ў Жытоміры, ішлі туды. Часам нас частавалі жудаснай поліўкай з ячменных крупаў і некалькіх бульбін. Мы ратавалі справу кансервамі.

Гэта было ўражавальна: Ад Карца на заход ні адной польскай сям'і па-за горадам. Ад Звяглы былі ўсюды, у горадзе, на вёсцы. Панурая бандэраўская

зараза не пераступіла даўнія мяжы, не знайшла за ёй для сябе пажывы. Нацыяналізм не ёсьць хваробай невылечнай.

Кіеў. Ёсьць пэўныя навіны. Рыхтуемся, каб там у Маскве распавесці ўсё, чым жылі гэтыя пару тыдняў. пераказаць яшчэ свежыя, яшчэ смярдзючыя сляды акупацыі, распавесці пра ТАП, прапанаваць тое і тое.

Масква. Ніхто не мае часу. Якраз урачысты сход. Альбо прыём. Альбо па-просту ўсе занятыя - дома, ва ўстанове. Трэба бегаць з высунутым языком, каб хто захацеў выслушаць.

Пачне слухаць, а потым перапыніць:

- А ведаеш, што было з X? Гэта такая апярэтачная акторка. Ведаеш, быў банкет, увесь СПП, з савецкага боку такі генерал, такі генерал. Пачынаюцца тосты. Раптам ускаквае X, урачыстым голасам выгуквае: а цяпер за здароўе нашага любімага, вялікага маршала Юзафа... Усе ўстаюць, датуль кірунак быў адзін, а тут прамоўніца памылілася: Пілсудскага! Людзі скамянернелі, мой сусед, савецкі генерал такі і такі, шыпіць мне на вуха: правакатарка ці ідыштка? Прыціскаю руку да сэрца, клянуся, што ідыштка...

Досьць, што за кожным разам мы вяртаемся ў Роўна не без палёгкі. У каторы чарговы раз бачу, што не падходжу для штабнай працы...

Вуліца Белая

У сакавіку вяртаюся ў Маскву. Еду той самай шашой за Корцам. Спаленыя сядзібы, тут і там не зачэпленыя сады. Поўны спакой. А перад тым недзе тут паміж Корцам і Роўнам бандэраўцы зрабілі засаду і смяртэльна ранілі аднаго з найлепшых савецкіх генералаў - Ватуціна. Якраз цяпер, у канцы сакавіка.

У Роўне ўключылі мяне ў сабраную толькі што камісію па вывучэнні нямецкіх злачынстваў. У яе ўваходзіць таксама наш сужыцель, малады ксёндз, як жа яго, ці не Лявіцкі?

Гэта, мабыць, найжудаснейшыя ўспаміны з вайны. І Майданак, і Асвенцым бачыў я ўжо пасля Роўна.

Ездзеце галоўнай вуліцай, мінаеце чыгунку, паварочваеце направа. Горад тут кволы, агародны. Адна з апошніх вуліц называеца Белай.

Гэта адна з найвялікшых катакомб. Знаходзіцца тут звыш дзясятка велізарных групавых магіл. Прыйжджаєм, калі там працуець нямецкія палонныя. Бачым толькі розныя стадыі людскага бытавання пасля смерці.

Штабялі разложаных цел. Жудасны пах. Жудасныя чорныя клубкі: валасы невядома з якіх целаў. У размоклай гліне палонныя з адвіслымі сківіцамі грабуцца, тупаюць нагамі. Мокра, адліга. На палях яшчэ снег.

Прыходзяць суседзі, апавядаюць пра незамудраную тэхніку экзекуцыі: глыбокі роў, гнаныя туды распранутыя людзі. Адзін эсэсавец, які страліе чарговай ахвяры ў патыліцу.

Часам экзекуцыя трохі іншая: людзі скачаць у роў, а потым іх расстрэльваюць з аўтамата. Гэта тут расстрялянныя дзвесце з нечым закладнікаў, пра што чытаў абвестку пасля прыезду.

Але найбольш тут савецкіх ваеннапалонных. Звыш дзясятка велізарных доўгіх равоў, некалькі дзясяткаў тысяч чалавек...

Тут найстрашнейшыя не слова, а міны, жэсты, тон тых, хто апавядзе. Дзелавы, трохі прыглушаны. Ведаем ужо, што масавыя забойствы людзей тэхнічна магчымыя. Хочуць таго ці не, а засталося ім з той навукі нешта на дне свядомасці.

Потым едзем за горад. Рэдкія загайнікі, так зв.
“сасёнкі”, месца прагулак у перадваенным Роўне. Тут ліквідавана ровенская гета. Але сляды менш прыкметныя: год таму назад немцы прыслалі сюды спецыяльны аддзел, які адкапаў трупы і спаліў. Лічыліся ўжо са сваім адступленнем, спрабавалі зацерці сляды.

Ідзём гразкім, валынскім чарназёмам. Палілі трупы ў чыстым полі. Велізарныя стосы: пласт паліва, пласт трупаў, усё зліта бензінам. Цяпер толькі невялікі ўзгорак попелу. Нехта з камісіі грабе ў ім кійком. Жалезны гузік, недапалены кавалак косткі...

Яшчэ ў турэмным падворку. Тут, у кутку каля муру, адкапалі няшмат, звыш дзясятка чалавек. Яшчэ мароз, расстрэльвалі ў спешцы, перад самымі ўцёкамі, таму трупы дасканала захаваліся.

Маладая дзяўчына. Вышэй калена мае вытатуй-раваны надпіс па-расейску: “Мая любоў да мамы”. Гаварылі мне пазней, што гэта лозунг нейкай разгалінаванай зладзейскай арганізацыі. Іншая, старэйшая, на пальцы мае залаты абручальны пярсцёнак. Яшчэ трэцяя, прыгожая, маладая дзяўчына, у дасканальным кажушку, ахутана фіялетавай суконнай хусткай з паўтузінам спадніц. Пад рукой паўбулкі хлеба. Савецкая лекарка, якая з’яўляецца сакратаром камісіі, лезе ёй у кішэню кашушка і раптам крычыць:

- Пашпарт!

Савецкі, знішчаны пашпарт. Адарка Гоман, з вёскі Оржаў, гадоў 22.

Стаю на тымі парэшткамі скамянелы. Бачыў пазней горы абутку Майданка ці Асвенцыма. Не засланілі мне той адной ахвяры.

Гэты хлеб, гэты абручальны пярсцёнак, гэтыя хусткі, кажушкі, спадніцы, гэты пашпарт, асабліва - усё гэта сведчыць пра адно: пра раптоўнасць экзекуцыі, пра яе агульнасць. Былая крымінальница - і дзяўчына, апранутая, у што мела найлепшага, можа завярбованая на працу ў Рэйху - абедзве пайшлі пад кулі...

Вялікдзень і Крамянец

Ішла вайна. На поўдні кіпелі цяжкія бітвы. Немцаў канчаткова адкінулі ад Дняпра, былі цяжкія бай пад Шапятоўкай, новы савецкі ўдар прарваўся аж за Днестр, дайшоў да Прута, да дзяржаўнай мяжы. Аснова нашай паўвыспы расшырылася і ўзмацнілася. Першую армію перакінулі бліжэй да фронту, пад Жытомір і Бярдзічаў. Мы паехалі туды з Люськам. Красавіцкае сонца, чысцоткія ўкраінскія вёскі. Уваходзіш у хату - агарняе цябе дзіўны пах - ні то мята, ні то лімон. А гэта толькі нейкія мясцовыя зёлкі, развесаныя гаспадыніяй уласна для таго, каб міла пахла.

Армія была раскідана на значнай прасторы. Удалося мне вырваць некалькі дзён, пастанавіў адве-

даць танкі. Былі страшныя разлівы, за метр ад дарогі ўжо нельга было зрабіць кроку. Танкі стаялі ў вёсцы, акружанай высокімі таполямі. Гэта там здарылася ўсё, апісаное ў “Вялікадні”. Усё або амаль...

У штабе арміі даведаўся, што фронт рушыў каля нас: узялі Дубна і Крамянец. Я адразу загарэўся, каб туды паехаць: з візіту ў 1940 годзе ведаў, што там знаходзіцца шмат мастакоў і, наогул, польскай інтэлігенцыі. Аказаўся, што камандзір брыгады артылерыі Букаемскі, якому ўжо прысвоілі генерала, якраз туды выбіраеца. Я папрасіў, каб узяў мяне. Вельмі ахвотна згадзіўся.

У Роўне сярод розных людзей мы пазнаёміліся з маладым, высокім хлопцам - без нагі. Апавядаў шмат пра сябе, пра ўцёкі ад немцаў. Ногу меў страціць пры той аказіі. Гаварыў таксама шмат пра Крамянец. Выпітваў у яго пра знаёмых, якія там былі. Распавядаў. Пра Рымоўскага распавёў, што ўцякаў пяшком з горада, калі яго арыштавалі, трымалі нейкі час у вязніцы, а потым расстрэлялі.

Калі цяпер мы рыхтаваліся да падарожжа, я уважаючы сябе за вялікага спецыяліста ў акупацыйных спраўах, калі ж Букаемскі ні на хвілю не зачапіўся за даўнія польскія землі, апавядаў яму пра Роўна, пра Крамянец. Слухаў цярпіў, але калі дайшоў да Рымоўскага, перапыніў:

- Усё гэта праўда, што ўцякаў, што арыштавалі. Але яго не расстрэлялі. У гестапа быў наш чалавек. Па стараўся яго вызваліць. Цяпер хаваеца ў Крамянцы.

Я паглядзеў на Букаемскага, як на вар’ята. Адкуль ён можа пра тое ведаць? Не быў тут, не сутыкаўся ні з кім адтуль... Паехалі. Як вядома, усё, што гаварыў, цалкам спраўдзілася. Наш хлопец ведаў толькі пачатак гісторыі, Букаемскі ведаў усю. Адкуль? Не маю памяці...

Не быў усядвіным, зрэшты, і беспамылковым. Калі я яму гаварыў, што ў Роўна вынішчаны кожны дзясяткі, махаў рукой:

- Пане, я там ведаю кожны дом. Каб я ды не знайшоў знаёмых?

А аднак жа не знайшоў. Пасля вандроўкі праз Роўна прыйшоў да панства Пятроўскіх прыгнуты, раптам па старэлы: гэты выехаў, таго забілі....

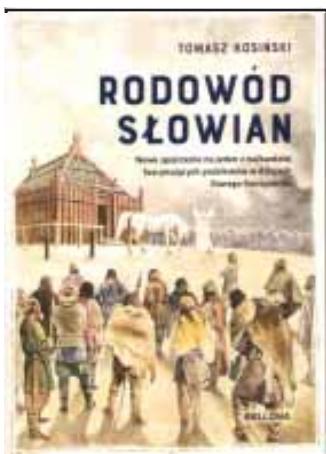
Паездку ў Крамянец не забуду. Не забуду галоўна таго пейзажу, а ўжо асабліва паходу багатай, вялікай вясны, якую мы напаткалі адразу за Роўнам. Апісаў гэта з вялікім аўтаэнтызмам, хоць на лірычны лад у рэпартажы ў “Вольнай Польшчы” пад назвай “Дубна-Крамянец”. Ведаецце, што ў 1953 годзе выдавецтва той рэпартаж выкінула са зборніка “Ад Волгі да Віслы”? Знайшоўся такі мудрэц, які прызнаў яго за палітычна памылковы, бо замала там гавару пра ўкраінскіх партызанаў.

Крамянец, зрэшты, той Крамянец з зімы 40 года ўжо не існаваў. Польская інтэлігенцыя раз’ехалася. Сам горад страціў найпрыгажэйшую частку цэнтра, у якім немцы зрабілі спачатку гета, а потым зраўнялі з зямлёр. Было страшна здаць сабе справу, якое цуда знікла з паверхні зямлі.

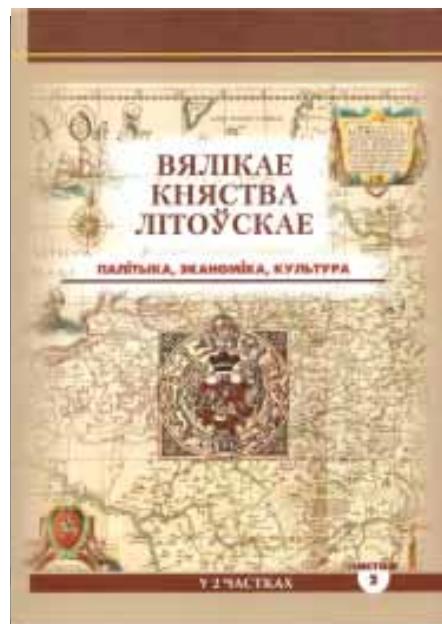
(Працяг у наступным нумары.)

Найбольш значныя гістарычныя выданні апошняга часу

У Менску ў выдавецтве “Беларуская навука” выйшаў зборнік навуковых артыкулаў “Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура”. У дзвюх частках. Частка 2. 500 ст., наклад 400 асобнікаў.

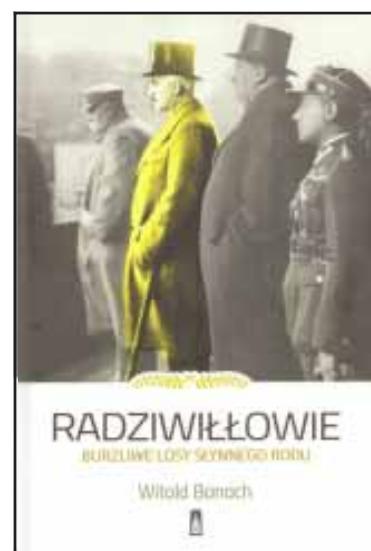
У Варшаве ў выдавецтве “Bellona” выйшла кніга Томаша Касінскага “Радавод славян”, 336 ст.

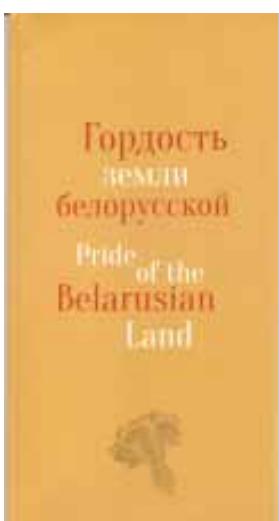
У Познаньскім выдавецтве “Bellona” выйшла кніга Вітольда Банаха “Радзівілы. Бурлівыя лёсы слыннага роду”, 584 ст.

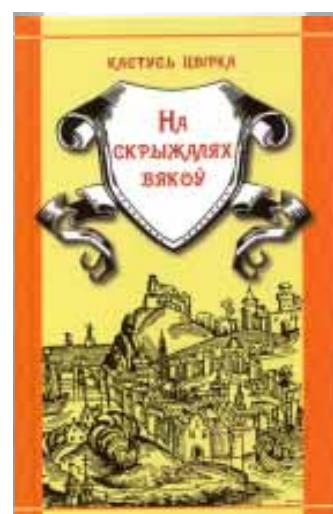
У Менску ў выдавецтве Зміцера Коласа выйшла кніга Сымона Барыса “Каляндар гісторыі Беларусі”, 320 ст. Наклад 70 асобнікаў.

У Менску ў выдавецтве “Беларусь” выйшла кніга С.В. Пешына “Гонар зямлі беларускай”, 62 ст., наклад 4000 асобнікаў.

У Менску ў выдавецтве “Харвест” выйшла кніга Кастуся Цвіркі “На скрыжалях вякоў”, 360 ст. Наклад 1500 асобнікаў.

Капліца св. Яна Хрысціцеля ў в. Пагародна Воранаўскага р-на, пабудавана ў XVII стагоддзі, знішчана ў 1950 г., адбудавана і асвечана ў 1996 г.
Здымак С. Судніка, 2018 г.